

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty
Güz/Autumn 2020, 7/2, 1525-1556

HADİS TARİHİNİN GEÇİŞ DÖNEMİ ÂLİMLERİNDEN EBÛ NU'AYM EL-FADL B. DÜKEYN (ö.219/834) VE GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN *ET-TÂRİH* ADLI ESERİ ÜZERİNE

A Study on Abû Nu'aym al-Faḍl b. Dukayn (d. 219/834), a scholar of the Transition Period in the History of Ḥadīth, and his Lost *al-Tārīkh*

Mahmut YAZICI

Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, e-Mail: mahmutyazici@pau.edu.tr Orcid No: 0000-0003-0094-8224

Hakemler / Referees:

Dr. Öğr. Üyesi Bekir ÖZÜDOĞRU / Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Recep Emin GÜL / Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 15/11/2020
Kabul Tarihi / Accepted: 11/12/2020
Yayın Tarihi / Published: 30/12/2020
Cilt / Volume: 7
Sayı / Issue: 2
Sayfa / Pages: 1525-1556

Atf / Cite as: Yazıcı, Mahmut. "Hadis Tarihinin Geçiş Dönemi Âlimlerinden Ebû Nu'aym El-Fadl B. Dükeyn (Ö.219/834) Ve Günümüze Ulaşmayan *Et-Târîh* Adlı Eseri Üzerine" [A Study on Abû Nu'aym al-Faḍl b. Dukayn (d. 219/834), a scholar of the Transition Period in the History of Ḥadīth, and his Lost *al-Tārīkh*]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 7/2 (Aralık 2020), 1525-1556. Doi: [10.17859/pauifd.826146](https://doi.org/10.17859/pauifd.826146)

İntihal / Plagiarism: Bu makale, *ithenticate* intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with *ithenticate* plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 7 (2) 2020: 1525-1556
**HADİS TARİHİNİN GEÇİŞ DÖNEMİ ÂLİMLERİNDEN EBÛ NU'AYM EL-FADL B.
DÜKEYN (ö.219/834) VE GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN ET-TÂRİH
ADLI ESERİ ÜZERİNE**

Mahmut YAZICI*

Öz

Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dükeyn, hadis tarihinde tasnif döneminin birinci merhalesi ile zirve eserlerin kaleme alındığı ikinci merhalesi arasındaki geçiş döneminin önemli simalarından birisidir. Dönemin önde gelen hocalarına talebelik yaptığı gibi tasnif döneminin zirve eserlerini kaleme alan hicri 3. asır âlimlerine ise hocalık yapmıştır. Hem naklettiği hadisler hem de hadis ricaline dair verdiği birçok bilgi öğrencilerinin eserlerinde yer almaktadır. Kendisine nispet edilen eserlerden *Kitâbu's-salât*'ın bir bölümü günümüze ulaşmış ve basılmışken, rical tarihlerinde atıfta bulunulan ve kendisinden çokça alıntının yapıldığı *et-Târîh* adlı eserinin günümüze ulaşmadığı bilinmektedir. Çalışmada Ebû Nu'aym'ın kişiliği çerçevesinde öne sürülen Şîî olduğu ve hocası Ebû Hanîfe'yi zındıklıkla suçladığı şeklindeki iddialar değerlendirilmiş bu iddiaların doğru olmadığı ortaya konulmuş ayrıca birçok rivayetinin yer aldığı İbn Sa'd, Buhârî, Fesevî ve Ebû Zür'a'nın rical tarihlerine dair eserleri temel alınarak *Târîh* adlı kitabı, eserin içeriği ve rical bilgisini ele almasına ilişkin tespitlerde bulunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Hadis, Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dükeyn, Kitâbu't-Târîh, Ricâl ilmi, Dükeyniyye

**A Study on Abû Nu'aym al-Faḍl b. Dukayn (d. 219/834), a scholar of the
Transition Period in the History of Ḥadīth, and his Lost *al-Tārīkh***

Abstract

Abû Nu'aym al-Faḍl b. Dukayn is one of the most important figures who lived during the first and the second stages of the compilation period of the traditions in which the top works were written. In fact, he became a pupil of some of the leading scholars of his age. He then became a scholar who taught the future scholars of the third century (Hijra) who would later compile the top works of the compilation period. Both the traditions he transmitted as well as much of the information he transmitted on the scholars of Ḥadīth made their ways into the works of his students. A chapter of *Kitāb al-Ṣalāh*, one of the works attributed to him, is extant and has in fact been published notwithstanding, it is known that his *al-Tārīkh*, which is often cited in biographical dictionaries and heavily quoted from, is lost. The present work assesses certain claims as to his personality, claims that asserts that he was a shī'ite and that he accused Abû Ḥanīfa of being an atheist, and it then shows that these claims were not true. Falling back upon biographical dictionaries by Ibn Sa'd, Bukhārī, Fasawī, and Abû Zur'a, which contain a great number of reports from Abû Nu'aym, the present work also provides some insights into the contents of Abû Nu'aym's *al-Tārīkh* as well as the way in which it deals with biographical information.

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, e-Mail: mahmutyazici@pau.edu.tr Orcid No: 0000-0003-0094-8224

Keywords: Ḥadīth, Abū Nu‘aym al-Faḍl b. Dukayn, Kitāb al-Tārīkh, Hagiography, Dukayniyya

Structured Abstract: Abū Nu‘aym al-Faḍl b. Dukayn, who is given the agnomen of amīr al-mu‘minīn fī al-ḥadīth in Kūfa, is considered one of the most celebrated scholars who lived during the first and the second stages of the compilation period, which are important stages in the history of ḥadīth.

Bibliographical works attribute a few works to Abū Nu‘aym. Of these Kitāb al-Ṣalāh, which is extant, is published as a single volume. Another work that is attributed to him is al-Tārīkh. However, to the best of our knowledge this work has not survived. On the other hand, it is known that authors of biographical dictionaries such as Bukhārī, Fasawī, Abū Khātim, Abū Zur‘a, and most notably, Ibn Sa‘d relied on this work for the biographical information they present in their works.

The present study provides analyses of his life, his scholarly personality, his ideas, some of the claims made about him and then examines his works. Then it provides information about the contents of his Kitāb al-Tārīkh.

His name is al-Faḍl b. ‘Amr b. Ḥammād b. Zubayr b. Dirham, and his agnomen is Abū Nu‘aym. He was born in Kūfa in the year 130. There is not much information about his youth. However, when the date of death of his teacher Qāsim b. al-Walīd al-Hamdānī (141/758) is taken into consideration, we can say that he has started his education in ḥadīth at a young age.

Abū Nu‘aym studied with such scholars as A‘mash, Abū Ḥanīfa, Mis‘ar b. Qidām, Su‘ba b. al-Ḥajjāj, Sufyān al-Thawrī. He taught such scholars as Yaḥyā b. Ma‘īn, Ibn Sa‘d, Ibn Abī Shayba, Aḥmad b. Ḥanbal, Dārimī, Bukhārī, Abū Khātim, Fasawī, and Abū Zur‘a. Thawrī and Mis‘ar b. Qidām are especially noteworthy among his teachers.

Abū Nu‘aym has been praised for his memory, mastery, and trustworthiness by scholars of jarḥ-ta‘dīl. He is such a unique muḥaddith that there is almost no negative criticism against him and that a great number of scholars speak highly of him.

In addition to his competency in the science of ḥadīth, he is also considered among the most knowledgeable when it comes to the science of rijāl and ansāb.

Reports transmitted from Abū Nu‘aym cover not only biographical information of the transmitters but also jarḥ-ta‘dīl thereof. There are many attestations on this matter especially in the works of Fasawī, Abū Zur‘a, and Ibn Abī Khātim.

Abū Nu‘aym, who lived up to the beginning of the period of inquisition (miḥnah) in the Islamic history, in which free speech was suppressed and some sad events took place, was of the opinion that the Qur‘ān was not created, and despite his grand old age (around 90), he suffered, like many others who held the same opinion, from the inquisitions in that period. However, he did not give up his opinion to accede to the pressures.

There are some claims made in later Shī‘ite and Sunnī sources which assert that Abū Nu‘aym was a shī‘ite/imāmīte and that even there was a shī‘ite sect attributed to him with the name of Dukayniyya. When these claims are analysed in the light of the reports transmitted from Abū Nu‘aym himself, one comes to the conclusion that his “shī‘iteness” does not go beyond love for the family of the Prophet and that he does not speak even about Mu‘āwiya (as he himself puts it, May God be pleased with him) let alone about ‘Ā‘isha, Abū Bakr, ‘Umar, and ‘Uthmān. Therefore, neither the claim which asserts that he was a shī‘ite/imāmīte nor the one that attributes the sect of Dukayniyya, which accuses all the companions of apostacy, to Abū Nu‘aym can be true. The aforementioned sect, the present work also concludes, should rather be attributed to his grandson Aḥmad b. Maysam b. al-Faḍl b. Dukayn, who is in fact considered as one of the leading shī‘ite authors.

Another claim about Abū Nu‘aym is that he allegedly accused Abū Ḥanīfa, his teacher, of atheism during the inquisition. The fact that the name of Abū Ḥanīfa is not mentioned neither in one of the two reports transmitted from his student Muḥammad b. Yūnus nor in another report with regard to the same event transmitted by another transmitter on

one hand, and that Muḥammad b. Yûnus was accused of “lying” by many scholars on the other leads us to consider this claim as a fabrication, especially when we take into account the fact that many reports have been transmitted from Abû Nu'aym himself in which he always speaks highly of his teacher Abû Ḥanîfa and his companions.

According to the information we provide in the final section of the present work on the basis of the reports—which are transmitted from Abû Nu'aym—mentioned in the biographical sources, we can say the following about his Kitâb al-Târîkh:

Despite the fact that it is not possible to speak about the structure of the work with certainty, we can nevertheless reckon that like Ibn Sa'd's al-Ṭabaqât, it probably starts with reports about the Prophet's biography and characteristics. The fact that there are many reports transmitted from Abû Nu'aym with regard to the Prophet's characteristics can be considered as an indication that he started collecting such reports before Ibn Sa'd did. The reports transmitted from Abû Nu'aym which are mentioned in the sources, most notably, in Ibn Sa'd's al-Ṭabaqât, are about the biographies of mostly those with Kûfan and Baṣran origin. This gives one the impression that Abû Nu'aym's al-Târîkh was centred on the biographies of the Companions, the Successors, and the Successors of the Successors who settled in and around Kûfa. We also find that many reports are transmitted from him about the Companions and Successors who settled in Shâm, Madîna, Macca, Ṭâif, and Egypt. When the information transmitted from Abû Nu'aym about the people of ḥadîth are analysed, one realizes that he was an expert especially in the death dates of the transmitters; he transmits information about them down to the detail of the colour of their cloths; and he placed emphasis on eyewitness or earwitness testimonies when it comes to ascertaining the identities of especially the Companions and the Successors.

Keywords: Ḥadîth, Abû Nu'aym al-Fadl b. Dukayn, Kitâb al-Târîkh, Hagiography, Dukayniyya

GİRİŞ

İlk dönem hadis tarihi; kitâbet/tesbît, tedvîn ve tasnîf dönemi olmak üzere üç aşamada ele alınmaktadır. Tesbît dönemi, Hz. Peygamber döneminden başlayarak sahâbe ve tâbiîn neslinin büyüklerinin yaşadığı hicrî birinci asrın sonlarına kadar devam eden ve hadislerin sözlü ya da bireysel gayretlerle tespit edildiği dönem olarak bilinir.¹

Tedvîn dönemi ise Emevî halifesi Ömer b. Abdilazîz'in emri ve organizasyonu ile dolayısıyla devlet desteğiyle hadislerin “kitap/dîvân içerisinde toplandığı ve hicri birinci asrın sonlarından itibaren başlayıp yoğunluklu olarak hicrî ikinci asrın birinci veya ikinci çeyreği boyunca devam eden dönemdir.² Bir sonraki dönemin tasnîf dönemi olduğu göz önünde tutulduğunda bu dönemde hadislerin kitaplarda konu, ravi ve sıhhat bakımlarından karışık olarak toplandıkları söylenebilir. Ancak ne yazık ki bu dönemde yazılan kayıtların hemen hemen tamamı

¹ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 199; Abdullah Aydın, “Hadislerin Korunması ve Kayıt Altına Alınması”, *Hadis Tarihi ve Usulü*, ed. Salahattin Polat (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2013), 37.

² Aydın, “Hadislerin Korunması ve Kayıt Altına Alınması”, 52.

iç karışıklıklar ve Moğol istilası sırasındaki yıkımlar neticesinde yok olup günümüze ulaşmamıştır.³

İlgili dönemler belirlenirken söz konusu döneme rengini veren çalışmalar esas alınmaktadır. Bu nedenle dönemler arası geçişi kesin bir tarihle belirlemek mümkün değildir.⁴ Ancak tedvînden sonra ağırlıklı olarak eldeki malzemenin konularına göre sınıflandırılmasına başlandığından dolayı bir sonraki dönem tasnif dönemi olarak adlandırılmıştır.⁵ Bu dönem de hicri ikinci asrın ortalarından başlayıp hicri dördüncü asır sonlarına⁶ hatta beşinci asrın ortalarına kadar devam eden süreci kapsamaktadır.

Tasnîf faaliyeti tek bir konudaki hadisleri cem' eden müstakil kitapların yazılması şeklinde başlamışken,⁷ zamanla ale'r-ricâl ve ale'l-ebvâb tarzında eserler ortaya konulmuştur. Bu dönem yaklaşık üç asırlık uzun bir süreyi kapsadığından, ilk dönemlerde yazılan eserlerle sonraki dönemlerde yazılan eserler arasında haliyle büyük bir fark vardır. Bu nedenle tasnîf dönemi de kendi içerisinde üç merhalede değerlendirilebilir. Tasnîfin mükemmel olmadığı ikinci asrın ilk çeyreğinden son çeyreğine kadar devam eden süreç Birinci merhale; ikinci asrın son çeyreğinden dördüncü asrın başlarına kadar devam eden ve hadis tarihinin "altın çağı" olarak nitelendirilen⁸ süreç İkinci merhale (olgunluk dönemi); az da olsa orijinal tasnîf eserlerinin yazıldığı ve yeni hadis tertibi arayışlarının müşahede edildiği dördüncü asrın sonlarına veya beşinci asrın ortalarına kadar devam eden süreç de Üçüncü merhale olarak nitelendirilebilir.⁹

Ebû Nu'aym'ın yaşadığı dönem (130-219/748-834) ise tasnif döneminin ilk merhalesi ile tasnîfin "altın çağı" olarak nitelendirilen ikinci merhalesi arasındaki geçiş dönemine tekabül etmektedir. Bu dönemde birçok âlim tarafından eserler kaleme alınmış olsa da bunların çoğu günümüze ulaşmamıştır. Ancak bu âlimlerden birçoğunun eserlerinin ya da rivayetlerinin bir bölümünün veya tamamının, üçüncü asırda yaşayan talebeleri tarafından kaleme alınan eserler sayesinde günümüze ulaştığı söylenebilir.

Hadis ve rical bilgisinin intikalini tespit açısından geçiş dönemi âlimleri üzerinde çalışmak, hadis tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dükeyn de A'meş (ö.148/765), Ebû Hanîfe (ö.150/767), Mis'ar b. Kidâm (ö.155/772), Şu'be b. Haccâc (ö.160/776) ve Süfyân es-Sevrî (ö.161/778) gibi önde gelen âlimlere talebelik, İbn Sa'd (ö.230/845), İbn Ebî Hayseme (ö.234/849), İbn Ebî

³ Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam ibn Münebbih*, çev. Kemal Kuşçu (İstanbul: Beyan, 2004), 105; Aydın, "Hadislerin Korunması ve Kayıt Altına Alınması", 53.

⁴ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 200; Salahattin Polat, "Hadislerin Tasnifi ve Temel Hadis Kitapları", *Hadis Tarihi ve Usulü*, ed. Selahattin Polat (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2013), 62.

⁵ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 206.

⁶ Polat, "Hadislerin Tasnifi ve Temel Hadis Kitapları", 63.

⁷ Polat, "Hadislerin Tasnifi ve Temel Hadis Kitapları", 62.

⁸ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 218.

⁹ Abdullah Aydın, *Hadis Tarihi (Ders Notları)* (Sakarya, 1999), 32.

Şeybe (ö.235/849), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Dârimî (ö.255/869), Buhârî (ö.256/870), Ebû Hâtim (ö.277/890) gibi müelliflere ise hocalık yapmış, dönemin önemli simalarından birisidir.

Bibliyografik eserlerde Ebû Nu'aym'a birkaç eser nispet edilmektedir. Bunlardan *Kitâbu's-salât*'ın günümüze ulaşan bir kısmı tek cilt halinde basılmıştır.¹⁰ Ona nispet edilen eserlerden biri de *et-Târîh*'tir. Ancak bu eserin günümüze ulaştığı tespit edilememiştir. Bununla birlikte rical tarihi yazarlarından başta İbn Sa'd olmak üzere Buhârî, Fesevî, Ebû Hâtim, Ebû Zür'a gibi pek çok âlimin rical bilgilerinde bu eserden yararlandığı anlaşılmaktadır.

Ebû Nu'aym ile ilgili olarak Abdullah Abdurrahmân eş-Şerîf tarafından bir makale çalışması yapılmıştır. Söz konusu çalışmada kısaca hayatı, hocaları, talebeleri, âlimlerin onun hakkındaki sözleri, hadis ilmine katkıları, vefatı ve eserleri gibi hususlar derlenmiştir.¹¹ Ancak Ebû Nu'aym'ın *Târîh*'i ve *Târîh*'in mahiyetine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ülkemizde ise Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dükeyn ile ilgili müstakil bir çalışmanın yayımlandığı tespit edilememiştir. Ancak İSAM İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu Veri Tabanı'nda Serhan Özışık tarafından "Ebû Nuaym, Fazl b. Dükeyn Hayatı ve Hadisçiliği" adlı bir yüksek lisans tezinin hazırlanmakta olduğu görülmüştür.

Çalışmamızda öncelikle Ebû Nu'aym'ın hayatı; bu çerçevede ilmi kişiliği, düşüncesi, hakkındaki bazı iddialar ve eserleri incelenecek ardından da rical tarihine dair kaynaklardaki rivayetlerinden hareketle *et-Târîh* adlı eserinin yapısı, içeriği, rical bilgilerini ele alış ve kendisinden sonraki eserlere etkisi gibi hususlar hakkında bilgi verilecektir.

1. Hayatı

İsmi ve Nesebi

İsmi el-Fazl b. 'Amr b. Hammâd b. Züheyr b. Dirhem, künyesi Ebû Nu'aym'dır. Babasının lakabı Dükeyn olduğu için daha çok el-Fazl b. Dükeyn olarak tanınmıştır. Ailesi sahâbeden Talha b. Ubeydillah et-Teymî'nin anlaşması (mevâlî) olduğundan dolayı et-Talhî, et-Teymî, el-Kureşî; Kûfe'de yaşadığı için el-Kûfî, aynı zamanda hocası olan Abdüsselam b. Harb ile ortaklaşa işlettikleri bir dükkanda kumaş sattığı için el-Mülâî nisbeleriyle; gözünde şaşılık bulunduğu için ise el-Ahvel lakabıyla anılır.¹²

¹⁰ Detaylı bilgi için "Eserleri" kısmına bakınız.

¹¹ Abdullah Abdurrahmân eş-Şerîf, "el-Hâfız Ebû Nu'aym el-Fazl b. Dükeyn ve eşruhü fi hifzî's-sünne", *Mecelletü'l-'Ulûmi's-Şer'iyye* 14 (2009), 62-104.

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳâtü'l-kübrâ*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1968), 6/400; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve Züyûlühü*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002), 12/342; Yûsuf b. Abdirrahman b. Yûsuf Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 23/197; Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lam* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 10/142; M. Yaşar Kandemir, "Ebû Nu'aym Fazl b.

Doğumu, Ailesi ve Yetiştirilmesi

Öğrencilerinden Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Yûnus, Ahmed b. Melâ'ib ve Fesevî'nin kendisinden naklettiklerine göre 130/748,¹³ bir rivayete göre ise 129/747 yılında doğmuştur.¹⁴

Babasıyla ilgili olarak isminin 'Amr olduğu, Dükeyn lakabının Ferve el-Cu'fî tarafından verildiği bilgisinin dışında bir malumat bulunmamaktadır.¹⁵

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ebû Nu'aym'ın, kendisinden önce ölen Meysem/Mîsem ve Abdurrahman adında iki oğlu, Suleyha/Tuleyha adında bir kızı vardır. Oğullarının adı, Ebû Nu'aym ölüm döşegindeyken oğlu Abdurrahman'a yaptığı vasiyette geçmektedir.¹⁶ Her ikisi hakkında da detaylı bir bilgi bulunmamaktadır. Suleyha/Tuleyha ise babasından halku'l-Kur'ân'a dair yaptığı nakille bilinmektedir.¹⁷ Ancak bu rivayetin dışında onun hakkında da bir bilgi bilinmemektedir. Ebû Nu'aym'dan nakilde bulunan torunu Ahmed b. Meysem/Mîsem (ö.281/894) ise çok zayıf bir ravi olarak kabul edilmiş¹⁸ ve Zehebî tarafından "Şiilerin önde gelenlerinden birisi" olarak nitelendirilmiştir.¹⁹

Ebû Nu'aym'ın çocukluğu, gençliği, yetişmesi ve ilmi seyahatleri hakkında pek bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak hocası Kasım b. el-Velîd el-Hemdânî'nin vefat tarihi (141/758)²⁰ dikkate alındığında küçük yaşlarda ilim tahsiline başladığı,²¹ 17 yaşındayken Sevrî'nin ilim halkasına katıldığı, 25 yaşına kadar Sevrî'den ilim aldığı bilinmektedir.²² Ayrıca ilim aldığı hocalarının çokluğu ve hocalarının ehl-i re'y ve ehl-i hadîs gibi farklı ekollere mensup oluşları göz önünde bulundurulduğunda geniş yelpazeli ilmi bir çevrede yetiştiği anlaşılmaktadır. Ka'be'nin yanında görmüş olduğu

Dükeyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10/200.

¹³ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cuvvân el-Fârisî Fesevî, *Kitâbu'l-ma'rife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-'Umerî (Medine: Mektebetu'd-Dâr, 1989), 1/202; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/351.

¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/350.

¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/351.

¹⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/401.

¹⁷ Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsâf*, thk. Tarık b. İvadullah b. Muhammed vd. (Kahaire: Dâru'l-Harameyn, ts.), 4/85. Ayrıca bk. Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-İsfehânî Ebû Nu'aym, *Tesmiyetü me'nthehâ ileynâ mine'r-ruvât 'an Ebî Nu'aym el-Fazl b. Dükeyn 'âliyen*, thk. Abdullâh b. Yûsuf el-Cüdey' (Medine: Metâbi'u'r-Reşîd, ts.), 108.

¹⁸ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddişîn*, thk. Hamdî Abdilmecîd es-Selefî (Riyad: Dâru's-Sumey'î, 2000), 1/148; Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Dîvânü'z-zu'afâ' ve'l-metrûkîn ve halkun mine'l-mechûlîn ve şikâatun fihim lîn*, thk. Hamâd b. Muhammed el-Ensârî (Mekke: Mektebetu'n-Nahda el-Hadîse, 1967), 10.

¹⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 21/90.

²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, ts.), 7/167.

²¹ eş-Şerîf, "Hâfız Ebû Nu'aym el-Fazl b. Dükeyn", 71.

²² Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 1/728.

bedevî ile ilgili anlatmış olduğu kıssaya göre Hicaz bölgesine gittiği,²³ Abdüssamed b. el-Mühtedî ve torunu Ahmed b. Meysem'in nakillerinden anlaşıldığına göre ise Bağdat'ta bulunduğu kesin olarak söylenebilir.²⁴

Hocaları

Ebû Nu'aym, tefsir, fıkıh, hadis, kıraat, tarih ve ensâb gibi alanlarda meşhur birçok hocadan ders almıştır. Kendisi Süfyân es-Sevrî'nin hadis aldığı yüzden fazla hocadan hadis yazdığını söyler.²⁵ Tespitimize göre *Tehzîbu'l-Kemâl*'de hocalarından 197'sinin ismi zikredilmektedir.²⁶ Bunlar arasında Süleyman el-A'meş (ö.148/765), İbn Ebî Leylâ (ö.148/765), Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit (ö.150/767), Ca'fer b. Burkân (ö.150/767), Fıtr b. Halîfe (150/767'den sonra), Hişâm ed-Destuvâî (ö.153/770), Mis'ar b. Kidâm (ö.155/772), Şu'be b. el-Haccâc (ö.160/776), İsrâil b. Yûnus b. Ebî İshâk es-Sebî'î (ö.160/777), Abdurrahman b. Abdillâh el-Mes'ûdî (ö.160/776'dan sonra), Süfyân es-Sevrî (ö.161/778), Abdülazîz el-Mâcişûn (ö.164/780), Hammâd b. Seleme (ö.167/784), Ebû Ma'şer es-Sindî (ö.170/787), Züheyr b. Mu'âviye (ö.173/789), Ebû Avâne el-Vaddâh b. Abdillâh el-Yeşkurî (ö.176/792), Şerîk b. Abdillâh (ö.177/794), Mâlik b. Enes (ö.179/795), Abdüsselâm b. Harb el-Mülâî (ö.187/803), Süfyân b. Uyeyne (ö.198/814) gibi dönemin önde gelen âlimleri bulunmaktadır.²⁷

Hocaları arasında Mis'ar b. Kidâm, Süfyân es-Sevrî ve Abdüsselâm b. Harb'in ayrı bir yeri vardır. Nitekim Abdüsselâm b. Harb'den binlerce rivayet aldığı zikredilir.²⁸ Abdüsselam b. Harb aynı zamanda onun iş ortağıdır.

Sevrî'ye ise uzun yıllar talebelik yapmıştır. Nitekim Ahmed b. Halil'in rivayetinde Ebû Nu'aym'ın: "147/764 yılında Süfyân es-Sevrî'nin meclisine oturdum. 155/772 yılında Kûfe'den çıkana kadar sekiz yıl onun meclisine devam ettim."²⁹ dediği nakledilir.

Ebû Hâtim'in naklettiğine göre Ebû Nu'aym, Sevrî ve Mis'ar'ın hadislerini çok iyi bir şekilde ezberlemişti. Sevrî'nin 3500, Mis'ar'ın ise yaklaşık 500 hadisine

²³ Ebû Nu'aym, *Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât*, 107.

²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/345-346; Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 58/369.

²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/344. Ebû Hâtim'den nakledilen rivayette kırk veya elli hocada Sevrî'ye iştirak ettiğini söyler. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/421.

²⁶ Zehebî *Tehzîb*'de hocalarından zikredilenlerin sayısını 203 olarak verir. Bk. Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 10/154.

²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/144-145; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/197-202; Zehebî, *Siyeru'l-a'lâm*, 10/145-146.

²⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/197. İbn Ebî Hâtim, Ebû Nu'aym'ın binlerce rivayeti olduğu bilgisini Abdüsselam b. Harb'le ilgi kurmadan zikreder. Bk. Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-tâdil* (Deken: Meclisü Dâireti'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1952), 7/61.

²⁹ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 1/728.

sahipti.³⁰ Ca'fer b. Abdilvâhid'in naklettiğine göre ise Ebû Nu'aym kendisine: 'Bende hadiste mü'minlerin emîri olan Süfyân es-Sevrî'nin naklettiği dört bin hadis vardır.' demiştir.³¹

Talebeleri

Ebû Nu'aym, hadis tasnîfinin en mükemmel eserlerini veren hicri üçüncü asır âlimlerinin pek çoğuna da hocalık yapmıştır. Tabiri caizse "Şeyhu's-şuyûh/hocaların hocası" lakabını hak eden bir muhaddistir. Öğrencileri arasında İbn Sa'd (ö.230/845), Yahyâ b. Ma'în (ö.233/848), Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (ö.234/849), Ebû Bekir b. Ebî Şeybe (ö.235/849), İshâk b. Râhûye (ö.238/853), Osman b. Ebî Şeybe (ö.239/853), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Ahmed b. Menî' el-Beğavî (ö.244/858-59), 'Abd b. Humeyd (ö.249/863-64), Dârimî (ö.255/869), Buhârî (ö.256/870), Zühlfî (ö.258/872), Ebû Zür'a er-Râzî (ö.264/878), Abbâs ed-Dûrî (ö.271/884), Hanbel b. İshâk b. Hanbel (ö.273/886), Ebû Hâtim er-Râzî (ö.277/890), Ebû Zür'a ed-Dımaşkî (ö.281/894), İbrahim el-Harbî (ö.285/899), Hârûn b. Abdillâh el-Hammâl (ö.294/906) gibi meşhur müellifler zikredilebilir.³²

Bunun yanında kendisinden yaşça büyük olmasına rağmen Abdullâh b. el-Mübârek (ö.181/797) de ondan hadis nakletmiştir.³³ Kızı Suleyha/Tuleyha ile torunu Ahmed b. Meyssem de kendisinden nakilde bulunanlar arasında zikredilmektedir.³⁴

2. İlmi Kişiliği

Hadisçiliği

Kûfe'de, "hadiste mü'minlerin emîri" anlamında "emîru'l-mü'minîn" olarak nitelendirilen³⁵ Ebû Nu'aym, hıfzı, itkânı ve güvenilirliği yönünden cerh-ta'dîl âlimleri tarafından övülmüş, hakkında neredeyse cerhin bulunmadığı, birçok âlimin, hakkında güzel sözler söylediği ender muhaddislerden birisidir. Nitekim Fesevî: 'Âlimlerimiz Ebû Nu'aym'ın güvenilirlik ve hıfz bakımından zirvede olduğuna icma etmişlerdir. O, hüccettir.'³⁶ diyerek buna işaret eder.

Rical kitaplarında hakkında yapılan değerlendirmelerde de genelde güvenilirliğine ve sağlamlığına işaret edilir. Örneğin Yahyâ b. Ma'în onun hakkında: 'Ebû Nu'aym ve Affân'dan daha sağlamını görmedim.'³⁷ derken, Ahmed b. Sâlih: 'Ebû

³⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/62.

³¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/344; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/205.

³² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/343; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/202-204; Zehebî, *Siyeru'l-a'âlâm*, 10/145-146.

³³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/203; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/420.

³⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/204.

³⁵ Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Hindistan: Matbaatü Dâireti'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, 1908), 8/276.

³⁶ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/633; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/349; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/212; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/422.

³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/349; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/422.

Nu'aym'dan daha doğru sözlü bir muhaddis görmedim.³⁸ demektedir, İbn Sa'd: 'Çok hadisi var, "sika", "me'mûn" ve "hüccettir",³⁹ İclî: "Sika" ve "sebtir",⁴⁰ İbn Hibbân: "Zamanının en sağlam kişisiydi."⁴¹ demektedir. Kendisiyle aynı dönemde yaşamış olan Vekî⁴² ise "Şu şehlâ bir hadiste bana muvafakat etmişse artık bana muhalefet edene aldırış etmem."⁴³ diyerek onun hadis ilmindeki yetkinliğini vurgulamaktadır.

Kendi döneminde yaşayan diğer meşhur âlimlerle karşılaştırıldığında sağlamlığına ve hadis rivayetindeki hatasının azlığına dikkat çekilir. Örneğin Ahmed b. Hanbel⁴⁴ ve İbrahim el-Harbî,⁴⁵ Vekî'den daha sağlam olduğunu söylerken, Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, Kabîsa'dan daha sağlam olduğunu belirtir.⁴⁶

Ebû Nu'aym, özellikle Sevrî'nin hadislerini en iyi bilenler arasında gösterilir. Nitekim Ali b. el-Medîni ve Yahyâ b. Ma'în onu, Sevrî'nin hadislerini en iyi bilen ilk beş kişi arasında sayarken,⁴⁷ Ebû Hâtim onun; Sevrî'nin hadislerini hiçbir lafzını değiştirmeden ezbere okuduğunu, telkîne⁴⁸ açık olmadığını, "hâfız" ve "mutkin" olduğunu söyler.⁴⁹

Ebû Nu'aym'ın tercemesini ele alan hemen bütün eserlerde hâfızasını test etmek için Yahyâ b. Ma'în tarafından imtihan edildiğine ve neticede telkîne kapılmadığına yer verilir. Ahmed b. Mansûr er-Ramâdî'nin anlattığına göre Ahmed b. Hanbel, İbn Ma'în'e, Ebû Nu'aym'ın "sika" olduğunu, dolayısıyla imtihan etmeye gerek olmadığını söylemiş olsa da Yahyâ b. Ma'în, Ebû Nu'aym'ın naklettiği otuz hadis arasına her on hadiste bir, onun nakletmediği bir hadisi de ekleyerek bir kağıda yazmış sonra da birlikte Ebû Nu'aym'a gitmişler, Ebû Nu'aym on bir ve yirmi birinci

38 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/349.

39 İbn Sa'd, *Ṭabakât*, 6/401.

40 Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh el-Kûfi İclî, *Ma'rifetü's-sikât min ricâli'l-ilmî ve'l-hadîs*, thk. Abdülalim el-Bestevî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985), 2/205; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/212.

41 Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî İbn Hibbân, *es-Sîkât*, thk. Muhammed Abdülmuid Han (Haydarâbâd/Deken: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1973), 7/319.

42 Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm*'ında bu söz Yahyâ el-Kattân'a nispet edilir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/423.

43 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/347; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/270.

44 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/61-62; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/348; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/206; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/421.

45 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/350.

46 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/62, 127.

47 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/62.

48 **Telkîn:** Ravinin, kendisine söylenen yanlış bir rivayeti doğru zannedip onaylaması, kitabında olmayan bir hadis için; "Bu senin rivayet ettiğin bir hadismiş?" dendiğinde, o hadisin kendi rivayetleri arasında olup olmadığını fark etmeksizin "Evet" deyip kabul etmesi. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 316.

49 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/62.

hadisler okunduğunda onların kendisine ait olmadığını söylemiş, otuzuncu hadise gelindiğinde ise durumu fark ederek kızmış ve dükkanından kovmuştur.⁵⁰

Ahmed b. Hanbel'in naklettiği: "Ebû Nu'aym, 185/801 yılında Kûfe Cebbâne'de tek bir celsede Mis'ar'ın hadislerini ezbere okudu." şeklindeki haber de Ebû Nu'aym'ın hafızasının kuvvetliliğine işaret etmektedir.⁵¹

Ebû Nu'aym, hadis ilmindeki yetkinliğinin yanı sıra rical ve ensâb ilmini en iyi bilenler arasında gösterilmektedir.⁵² Çalışmamızın son bölümünde ele alınacağı üzere başta İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ı olmak üzere Buhârî, Fesevî ve Ebû Zür'a'nın tarihlerinde kendisinden birçok rivayet nakledilir.

Ebû Nu'aym'ın hadiste güvenilirliği ve sağlamlığı yanında şakacı bir kişiliğe sahip olduğu da anlatılır.⁵³ Bununla birlikte talebelerinden Muhammed b. Adilvehhâb el-Ferrâ onun heybetinden, emîrin heybetinden daha çok korktuklarını da söyler.⁵⁴

Hocalarından binlerce hadis yazdığı nakledilen Ebû Nu'aym, "Kitaba" müracaat etmeyen kimselerin hataya düşmelerinden emin olunamayacağını söyleyerek hadis yazımının önemini vurgular.⁵⁵ Hadisin yalnızca hadisi hıfzeden, güvenilir ve ricali bilen kimselerden alınacağını söyleyen⁵⁶ Ebû Nu'aym'ın hadis rivayetinde titiz davrandığı da anlaşılmaktadır.

Ebû Nu'aym'dan ravilerin hayat hikayelerinin yanında cerh-ta'dîl durumlarıyla ilgili nakiller de yapılmaktadır. Özellikle Fesevî, Ebû Zür'a ve İbn Ebî Hâtim'in eserlerinde konuyla ilgili birçok değerlendirmesi bulunmaktadır. İlgili rivayetlere bakıldığında Ebû Nu'aym daha çok "sika",⁵⁷ "lâ be'se bih",⁵⁸ "lâ yuktebu hadîsuh",⁵⁹ "lâ yusevvâ hadîsuhu felseyn"⁶⁰ gibi ifadeler kullanmaktadır. Nadir de olsa ağır cerh

⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/349; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/210; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/424.

⁵¹ Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl rivâyetü ibnihî Abdillâh*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs (Riyad: Dâru'l-Hânî, 2001), 3/52.

⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/348; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/206; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/421.

⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/343.

⁵⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/423.

⁵⁵ Şeyhu's-Şebâb Abdurrahmân b. Amr b. Abdillâh Ebû Zür'â ed-Dımaşkî, *Târîhu Ebî Zür'â ed-Dımeşkî*, thk. Şükrullah Nimetullah el-Kûcânî (Dımaşk: Mecma'u'l-Luğati'l-Arabiyye, ts.), 467.

⁵⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 1162.

⁵⁷ Fesevî, *el-Ma'rifetü ve't-târîh*, 3/229, 194, 195, 196, 197, 198; 2/439, 642, 643; Ebû Zür'â ed-Dımaşkî, *Târîh*, 452, 466, 582.

⁵⁸ Fesevî, *el-Ma'rifetü ve't-târîh*, 1/436; 3/151, 152, 153; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/138.

⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/56; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *ez-Zü'afâ' ve'l-metrükün*, thk. Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 2/122.

⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/84; Ebû Ahmed b. Adiy el-Cürçânî İbn Adiy, *el-Kâmil fî zü'afâ'r-ricâl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avvid (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 8/257.

lafızlarıyla da tenkitte bulunur. Abdülcebbâr b. Abbâs hakkında söylediği “Kûfe’de ondan daha yalancısı yoktur.”⁶¹ sözü örnek verilebilir.

Ebû Nu’aym yalnızca ilmi hususlarda değil sosyal problemlerde de sorumluluk alan bir âlim portresi çizmektedir. Bağdat’ta başından geçen bir olay Halîfe Me’mûn (ö.218/833) tarafından imtihan edilmesine neden olmuştur.

Me’mûn, yönetim merkezi olarak kullandığı Merv’den Bağdat’a gelmeden (204/819) önce Bağdat’ta karışıklık hüküm sürmekteydi. Bu nedenle yetkili yetkisiz bazı kimseler iyiliği emretmek, kötülüğü yasaklamak maksadıyla kendi bölgelerindeki insanları hapsediyor ve cezalandırıyorlardı. Me’mûn geldiğinde insanlar devlet başkanının etrafında toplanıp birlik ve düzen sağlandığından yetkisiz kişilerin emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i ‘ani’l-münker yapmalarını yasaklamıştı. O günlerde Ebû Nu’aym da Bağdat’a gelmişti. Askerlerden birinin bir kadını eliyle taciz ettiğini görünce ona engel olmuş, asker de onu tutuklayarak emniyet müdürüne götürmüş, emniyet müdürü de durumu Me’mûn’a bildirmişti. O da huzuruna getirilmesini emretmişti. Ebû Nu’aym anlatıyor:

“Huzuruna çıkarıldım ve ona selam verdim. Ayakta beklerken elinde bir tas ve ibrikle bir köle geldi. Me’mûn: Abdest al! dedi. Ben, Sevrî’nin Ali’den (r.a.) naklettiği üzere abdest aldım. Sonra bir hasır getirildi. İki rekat namaz kıldım. Ardından yanına yaklaşmam için beni çağırdı. Oturmamı emretti ve bana: Oğlu ölen anne babaya ne kadar miras kalır? diye sordu. Anneye üçte biri, geri kalanı babaya kalır dedim. Peki, adam ölür, geride anne babası ve bir erkek kardeşi kalırsa miras nasıl paylaşılır? dedi. Ben, üçte biri anneye, geri kalanı babaya kalır, erkek kardeşine hiçbir şey düşmez, dedim. Peki, geride anne baba ve iki erkek kardeş kalırsa nasıl olur? dedi. Ben de annesine altıda biri geri kalanı babasına kalır, dedim Bana: Bütün âlimlere göre böyle midir? diye sordu. Ben de: Senin deden (Abdullah b. Abbâs) hariç dedim. Zira o, annenin üçte birlik payının ancak geride üç erkek kardeş kaldığında hacedileceği görüşündeydi, dedim. Bana: Senin gibi bir kimsenin ma’rûfu emretmesini kim yasaklayabilir! Biz yalnızca ma’rûfu münkere çeviren kimseleri yasakladık, dedi. Sonra da gitmeme izin verdi.”⁶²

Güvenilir olduğu hususunda hemen hemen bütün âlimlerin ittifak ettiği Ebû Nu’aym, Ahmed b. Sâlih el-Mısrî tarafından da “sika” olarak nitelenmesine rağmen tedlîs⁶³ yapmakla suçlanmıştır.⁶⁴ Ancak mütekaddimun âlimleri arasında Ahmed b. Sâlih dışında onu tedlîsle suçlayan başka bir âlime rastlanılmamıştır. İbn Hacer, Ahmed b. Salih’in bu ifadesinden hareketle Ebû Nu’aym’ı müdellislere dair yazdığı ve

⁶¹ İbnü’l-Cevzî, *eż-Žu‘afâ’ ve’l-metrükün*, 2/82.

⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/345-346.

⁶³ **Tedlîs:** Bir kusuru veya ekseriya hoş görülmeleyen bir özelliği bulunan bir hadisi, bunun bulunmadığını zannettirecek şekilde rivayet etmek. Bk. Aydınlı, *Hadis İstılahları*, 313.

⁶⁴ Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî İbn Şâhîn, *Târîhu esmâi’s-şikât*, thk. Subhî es-Sâmerrâî (Kuveyt: Dâru’s-Selefiyye, 1984), 186.

müvellisleri beş kısımda incelediği eserinde zikretse de onu, birinci kısımda yani nadiren tedlîste bulunanlar arasında kaydetmiştir.⁶⁵

Ebû Nu'aym'ın eleştirildiği bir diğer husus da hadis rivayetinden ücret almasıdır. Onun kumaş sattığı bu nedenle "Mulâî" nisbesiyle meşhur olduğu bilinmektedir. Ancak doksan yıllık ömründe hangi zaman diliminde ve ne kadar ücret aldığı bilinmemektedir. Yalnız Zehebî, onun öğrenciden değil de devletten az bir şey atıyye aldığını söyler.⁶⁶ Hatta Ali b. Haşrem'in naklettiği rivayetten, bu ücreti de ihtiyacı olduğundan dolayı aldığı ve ailesinin mutfak ihtiyacını gidermeye bile yetmediği anlaşılmaktadır. İlgili rivayette insanların, devletten atıyye aldığı için Ebû Nu'aym'ı kınadıkları kulağına gidince şöyle dediği nakledilir: "Atıyye aldığım için beni kınıyorlar. Hâlbuki evimde on üç kişi var ve yiyecek bir çöreğimiz bile yok."⁶⁷

Onun, devletten atıyye almaktan hiç de memnun olmadığı şu rivayetten anlaşılmaktadır: Muhammed b. Yûnus anlatıyor: Ebû Nu'aym'ın şöyle dediğini işittim: Aişe'nin (r.a.)⁶⁸ şu sözü çok hoşuma gider;

"Kanatları altında yaşanılacak kimseler göçüp gitti.
Ben ise kaldım geride, değersiz bir post gibi"⁶⁹
Kendisi ise şöyle derdi:⁷⁰
İnsanlar gitti kimse kalmadı onlardan,
Biz ise halef olduk, arasında kalarak en hakir insanların,
Öyle insanlar var ki, sayarız biz onları saygınlardan,
Araştırdıklarında ise değildir onlar insanlardan.
Her geldiğimde atıyye istemek için onlardan,
Anlatırlar bana, önce kendi ihtiyaçlarını bir şey istemeden
Ağlarlar bana, sonunda temenni ederim hiçbir şey almadan kurtulmayı
onlardan"⁷¹

⁶⁵ Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî İbn Hacer, *Ṭabaḳātü'l-müvellisîn Ta'rifü ehli't-taḳdîs bi merâtibü'l-meşûfîne bi't-tedlîs*, thk. Asım b. Abdillâh Karyûtî (Amman: Mektebetü'l-Menâr, 1983), 23.

⁶⁶ Zehebî, *Siyeru'l-a'lâm*, 10/152.

⁶⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/218; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/425.

⁶⁸ Esasen bu beyit Aişe'ye değil Lebîd'e aittir. (Bk. el-Âmirî Lebîd b. Rebî'ca, *Dîvânu Lebîd b. Rebî'ca el-Âmirî*, thk. Hamdû Tammâs (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 2004), 24.) Hz. Aişe, Hz. Peygamber'in ve büyük sahâbîlerin vefatından sonraki hayatı Lebîd'in şiiriyle temsil etmiş olmalıdır. İbn Ahmer'in rivayeti ise şöyledir: "Ebû Nu'aym'ın yanındaydık. Lebîd'in: ذهب الذين يعاش في أكنافهم sözü zikredildi. Bunun üzerine Ebû Nu'aym: (...) dedi." İbn Ahmer devamında Ebû Nu'aym'ın şiirini zikreder. Bk. Kasım b. Sâbit b. Hazm Serakustî, *ed-Delâil fî ğarîbi'l-hadîs*, thk. Muhammed b. Abdillâh el-Kannâs (Riyad: Mektebetu Ubeykân, 2001), 3/1166-67.

⁶⁹ ذهب الذين يعاش في أكنافهم * وبقيت في خلف كجلد الاجرب

⁷⁰ ذهب الناس فاستقلوا وصرنا ... خلفا في أراذل النسناس
في أناس نعدهم من عديد ... فإذا ففتشوا فليسوا بناس
كلما جنت أبتغي النيل منهم ... بدروني قبل السؤال بياس
وبكوا لي حتى تمنيت أني ... مفلت منهم فرأسا براس

⁷¹ Hatîb el-Baġdâdî, *Târîhu Baġdâd*, 12/347.

Mihne Dönemindeki Tutumu

Mihne dönemi, Abbasî halifesi Me'mûn'un 212/827 yılında yayımladığı fermanla herkesin kabul etmesini istediği Kur'ân'ın yaratılmışlığı (halku'l-Kur'ân) düşüncesini 218/833 yılında Bağdat Valisi İshâk b. İbrâhim'e yazdığı mektuplarla fiili olarak hayata geçirmesiyle başlayan ve bu düşüncüyü kabul etmeyen kimselere zulüm ve işkenceye dönüşen, kendisinden sonra gelen Mu'tasım-billâh (833-842) ve Vâsik-billâh (842-847) dönemlerinde de devam eden nihayetinde Mütevekkil-alellah döneminde (847-861) son bulan baskıcı bir dönemin adıdır.⁷² Bu dönemde Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dükeyn, Affân b. Müslim, Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Medîni, Züheyr b. Harb, Kavârîrî, Hasan b. Hammâd es-Secçâde, Ahmed b. Hanbel gibi dönemin önde gelen birçok âlimi sorgulanmış, bu fikri kabul etmeleri için zorlanmış kabul edenler serbest bırakılırken kabul etmeyenler hapse atılıp işkenceye tabi tutulmuştur.⁷³

Taberânî'nin, Ebû Nu'aym'ın kızı Sulayhâ'dan yaptığı nakle göre Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenin kâfir olacağını savunan Ebû Nu'aym⁷⁴ da mihne sürecinin başında, ilerlemiş yaşına rağmen (doksan yaşlarında) bu sorgulamalardan nasibini almıştır. Nitekim Ahmed b. Hanbel onun mihne döneminde Kur'ân'ın mahluk olduğunu kabul etmeyişinden bahsederken şöyle der: "İki üstad var; onlar öyle bir şeye kalkışmışlardır ki hiç kimse ya da birçok kimse onların yaptığını yapamamıştır. Onlar; Affan b. Müslim ve Ebû Nu'aym'dır."⁷⁵

Talebesi Muhammed b. Yûnus'un naklettiğine göre Ebû Nu'aym, valinin huzuruna çıkarıldığında ondan önce Ebû Hanîfe'nin torunu (İsmail b. Hammâd),⁷⁶ Ahmed b. Yûnus, Ebû Ğassân ve başkaları da getirilmişti. Önce Ebû Hanîfe'nin torunu İsmail b. Hammâd sorgulanmış ve Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmiş, sonra vali Ebû Nu'aym'a yönelmiş ve; 'O bunu kabul etti. Sen ne diyorsun? demiş, Ebû Nu'aym da şöyle cevap vermiştir: Ne diyor ki? Vallahi, zaten ben onun dedesini zındıklıkla suçluyorum. Çünkü Yûnus b. Bükeyr'in bana anlattığına göre bunun dedesinden; 'Şeytan taşlama esnasında şişe atılmasında bir sakınca yoktur.' dediğini duymuştur. Kûfe'de başta A'meş olmak üzere yedi yüzden fazla hocaya yetiştiren hepsi de 'Kur'an Allah'ın kelâmıdır.' demişlerdir. Benim şu boynumun şu düğmem kadar bile değeri yoktur.⁷⁷

⁷² Mihne dönemi için bk. Ebû'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed İzzüddîn İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 5/572-576; Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005), 30/26-28. Ayrıca bk. Nahide Bozkurt, *Abbâsîler (750-1258)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı/İsam Yayınları, 2017), 66-73.

⁷³ Abdülğani b. Abdilvâhid Makdisî, *Mihnetü'l-İmâm Ahmed b. Muhammed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Cîze: Hicr, 1987), 5-175.

⁷⁴ Zehebî, *Siyeru'l-a'âlâm*, 10/149.

⁷⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/345.

⁷⁶ Mizzî ve Zehebî isim zikretmez. "Önce 'fulân' sorguya çekildi." derler. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/214; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/423.

⁷⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/345; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/420.

Muhammed b. Yûnus'un Ebû Bekr b. Ebî Şeybe'den naklettiği başka bir rivayette ise İbn Ebî Şeybe hâdiseyi şöyle anlatır: Mihne hadisesi Kûfe'ye gelince Ahmed b. Yûnus bana, Ebû Nu'aym'a git de durumu ona bildir, dedi. Ben de durumu ona anlattım. Bana: Bu benim için kırbaç darbelerinden başka bir şey değildir! dedi. Sorgulanması sırasında Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söylemesi istenince şöyle dedi: 'Üç yüz hocaya yetiştim. Hepsi de Kur'an Allah kelâmıdır, mahlûk değildir, diyorlardı. Bu sözü ehl-i bid'at olan bir grup söylüyor. Onlar, şişelerle şeytan taşlamada bir beis yoktur, diyorlardı.' Sonra elbisesindeki bir düğmeyi koparıp eliyle ikiye ayırdı ve 'Başımın bu düğmem kadar değeri yoktur.' dedi."⁷⁸

Mihne sürecinde Ebû Nu'aym'la ilgili olarak işkence gördüğüne dair bir bilgi bulunmamaktadır. Zaten yaşı bir hayli ilerlemiş ve kısa bir süre sonra da vefat etmiştir.

Mezhebi

Esasen Ebû Nu'aym'ın yaşadığı dönemde bir takım siyasi ve dini ekoller teşekkül etmişse de henüz kurumsallaşmış değillerdi. Dolayısıyla kesin olarak şu veya bu mezheptendir, şeklinde bir yargıya varmak mümkün görünmemektedir. Ancak Şîi ve bazı Sünnî kaynaklarda onun Şîi olduğu, kendisine nispet edilen Dükeyniyye adlı bir Şîi fırkasının bulunduğu hatta son dönem bazı Sünnî kaynaklarda ise İmâmiyye mezhebinden olduğu dile getirilmektedir. Aynı zamanda halku'l-Kur'ân meselesinde ehl-i hadîs düşüncesine paralel bir duruş sergilediği de anlaşılmaktadır. Bunun yanında talebesi Muhammed b. Yûnus'un naklettiğine göre hocası Ebû Hanîfe'yi zındıklıkla suçladığı da görülmektedir. Bütün bunlara bakınca Ebû Nu'aym'ın ilmi kişiliği etrafında bir takım soru işaretleri oluşmaktadır. Bu nedenle söz konusu iddiaları değerlendirerek durumu vuzuha kavuşturmak faydalı olacaktır. Öncelikle Şîiliği ile ilgili iddiaları değerlendirmek istiyoruz.

2.1.1.Şîi Olduğu İddiası

Ebû Nu'aym'ın torunu Ahmed b. Meysem'in naklettiğine göre, dedesiyle birlikte Bağdat'a gitmişlerdi. Hadis rivayet etmesi için dedesine Remle'de büyük bir kürsü kuruldu. Horasanlı olduğunu tahmin ettiği bir kişi dedesinin yanına gelerek 'Ey Ebû Nu'aym! Şîileştin mi?' diye sormuş, Ebû Nu'aym da onun bu sözünden hoşlanmayarak ondan yüz çevirmiş sonra da Mutî' b. İyâs'ın⁷⁹ şu dizeleriyle karşılık vermiştir:

Sevgin hâlâ kalbimde.⁸⁰ Hatta dilsiz gibiyim,
Seni sorup da cevap bekleyene karşı,
Korunalım diye dedikoducuların sözlerinden,

⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/345; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/214-215.

⁷⁹ Doğrusu Nusayb b. Rebâh (ö.108/727) olmalıdır. Nitekim şiir Nusayb'ın şiirleri arasında geçer. Bk. Ebû Mihcen Nusayb b. Rabâh, *Şîru Nusayb b. Rabâh*, thk. Dâvûd Sellûm (Bağdat: Mektebetü'l-Endelüs, 1968), 123.

⁸⁰ Abdullah es-Salt'ın rivayetinde şiir وما زال كتمانيك/Sakladım durdum seni, şeklinde başlar. Nusayb'ın dîvânında da bu şekilde geçer. Nusayb b. Rabâh, *Şîru Nusayb*, 123.

Fakat hiçbir canlı kurtulabilir mi? İnsanların sözlerinden⁸¹

Ahmed b. Meysem devamla: Adam Ebû Nu'aym'ın maksadını anlamadı. Tekrar: Ey Ebû Nu'aym! Şifleştin mi? diye sordu. Bunun üzerine Ebû Nu'aym: Şuna bak! Nerden çıktık sana? Seni hangi rüzgar getirdi? Ben, Hasan b. Sâlih'in şöyle dediğini işittim: Ca'fer b. Muhammed'i şöyle derken işittim: Ali'yi sevmek ibadettir ve en faziletli ibadet de gizli olanıdır."⁸²

Abdullah es-Salt'ın rivayeti ise şöyledir: "Ebû Nu'aym'ın yanındayken oğlu ağlayarak geldi. Ona: Ne oldu sana? dedi. Oğlu: İnsanlar senin Şifleştini söylüyorlar, diye cevap verdi. Bunun üzerine Ebû Nu'aym şu şiiri okudu..." diyerek yukarıdaki şiiri zikreder.⁸³

Ebû Nu'aym'ın, "Şifleştin mi?" sorularına Nusayb'ın şiiriyle cevap vermesi ayrıca Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Ehl-i beyt'e karşı sevgi beslemesi onun Şif olduğu kanaatine götürmüş olabilir. Nitekim İzzüddîn İbnü'l-Esîr (ö.630/1233), *Târîh*'inde, 219/834 yılında vefat edenler arasında Ebû Nu'aym'ı zikrederek Şif olduğunu (وكان شيعياً) ve kendisine Dükeyniyye adlı bir fırkanın nispet edildiğini söyler.⁸⁴ Son dönem âlimlerinden Ziriklî⁸⁵ ve Ömer Kehhâle⁸⁶ de İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiyi tekrar ederler ve ek olarak İmâmiyye'den olduğunu söylerler. Zehebî ise bir eserinde onda hafif bir Şiflik temâyülü olduğunu söylerken,⁸⁷ başka bir eserinde aşırılığı ve ehl-i sünnete karşı kötü sözleri olmayan bir şifliği vardı, demektedir.⁸⁸

Şif rical âlimlerinden Hânsârî (ö.1313/1895) ise Ebû Nu'aym'ın ilk dönem Şif âlimlerin meşhurlarından birisi olduğunu, her ne kadar Şif rical eserlerinde ismi zikredilmese de hem Şif hem de Sünnilerce güvenilir sayıldığını zikretmektedir.⁸⁹ Son dönem Şif rical kaynaklarından *A'yânu's-Şi'a'nın* yazarı Muhsin el-Emîn (ö.1952) ise Hânsârî'den alıntı yaparak ve Sünnî kaynaklardan İbnü'l-Esîr'in sözünü referans

81 وما زال بي حبيبي حتى كأنني * يرجع جواب السائل عنك أعجم
لأسلم من قول الوشاة وتسلمي * سلمت وهل حي على الناس يسلم؟

82 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/346. Daha önce geçtiği üzere Ebû Nu'aym'ın torunu Ahmed b. Meysem, birçok âlim tarafından "çok zayıf" olmakla tenkit edilen Şiflerin önde gelen âlimlerindedir. Buna göre "Ali'yi sevmek ibadettir ve en faziletli ibadet de gizli olanıdır." sözünün Ebû Nu'aym'a nispeti tartışmalıdır.

83 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/347.

84 İzzüddîn İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/10.

85 Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed ed-Dımaşkî Ziriklî, *el-A'lam* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 5/148.

86 Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 8/67.

87 Zehebî, *Siyeru'l-a'lam*, 10/151.

88 Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi naqdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1967), 3/350-351; Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Zehebî, *el-Muğnî fi'z-zu'afâ*, thk. Nureddîn Itr (Katar, 1987), 2/511.

89 Mirza Muhammed Bâkır el-Müsevî Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât fi ahvâli'l-ulemâi ve's-sâdât* (Tahran/Kum: Mektebetu İsmâiliyyân, 1970), 2/274.

göstererek ayrıca Ebû Nu'aym'ın okuduğu şiiri de zikrederek onun önde gelen Şîî âlimler arasında olduğunu söyler.⁹⁰

Öncelikli olarak Ebû Nu'aym'ın, Nusayb'ın şiirini okuyarak, Şîîliğini imalı bir şekilde gizlemekten ziyade, insanın ne olursa olsun diğer insanların dedikodularından asla kurtulamayacağını ifade etmek istediği anlaşılmaktadır. Nitekim benzer bir kıssa İmam Şâfîi hakkında da anlatılır. Bahr b. Nasr'ın anlattığına göre Şâfîi'ye: "İnsanlar senin Şîî olduğunu söylüyorlar ne dersin? diye sorulunca şöyle cevap vermiştir: 'Onlarla benim durumum, Şair Nusayb'ın şu sözlerine benziyor...'" Şâfîi, Ebû Nu'aym'ın okuduğu şiiri okur. Sonra da sözlerine şöyle devam eder: "İnsanların dilinden kurtulmaya imkan yoktur. Sen, dindarlığımı neyin düzelteceğine bak ve onu yap!"⁹¹ Bu şiiri okumasından dolayı Şâfîi'nin Şîîlerden olduğunu söylemek ne kadar doğru ise Ebû Nu'aym için de bunu söylemek o kadar doğru olur.

Ziriklî ve onu takip eden Ömer Kehhâle'nin, Ebû Nu'aym'ı Şîî'nin İmâmîyye fırkasına nispet etmesi ise tarihi gerçeklere aykırıdır. Çünkü Ebû Nu'aym'ın yaşadığı dönemde "İmâmîyye" tabiri kullanılmadığı gibi⁹² imametle ilgili Ebû Nu'aym'dan nakledilen bir rivayet de bulunmamaktadır. Dolayısıyla Ebû Nu'aym'ın Şîî-İmâmîyye'ye nispeti de doğru değildir.

Dükeyniyye mezhebinin Ebû Nu'aym'a nispet edildiğine dair bilgi ise tespit edebildiğimiz kadarıyla en eski kaynak olarak Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî'nin (ö.387/997) *Mefâtîhu'l-'ulûm*'unda geçer.⁹³ Daha sonra İbnü'l-Esîr, Âlûsî ve son dönem müelliflerinden Ziriklî ve Ömer Kehhâle ayrıca Şîî müellifler tarafından da bu iddia dile getirilir.

Hârizmî, Dükeyniyye'yi, Zeydiyye mezhebinin fırkalarından üçüncüsü, Mahmûd Şükrî el-Âlûsî ise altıncısı olarak zikreder ve Cârûdiyye ile aynı düşüncede olduklarını söyler.⁹⁴

Âlûsî, Zeydiyye'nin ikinci fırkası olarak zikrettiği Cârûdiyye'nin görüşlerini ise şu şekilde kaydeder: "Hz. Peygamber'den sonra imam, nass ile sabit olduğu üzere Ali b. Ebî Tâlib'dir. Hz. Peygamber'den sonra Ali'ye, ondan sonra Hasan ve Hüseyin'e tabi olmadıkları için sahâbeyi tekfir ederler. Hasan ve Hüseyin'den sonra imâmet onların

⁹⁰ Ebû Muhammed el-Bâkır Muhsin b. Abdilkerîm el-Âmilî Muhsin el-Emîn, *A'yanü's-Şîa*, thk. Hasan el-Emîn (Beyrut: Dâru't-Teâruf, 1983), 8/398.

⁹¹ Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-İsfehânî Ebû Nu'aym, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-aşfiyâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1989), 9/147.

⁹² Mustafa Öz, "İmâmîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 22/207.

⁹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1989), 49.

⁹⁴ Ebû'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh Âlûsî, *es-Süyüfü'l-müşrika ve muhtaşaru eş-Şavâ'iki'l-muħrika*, thk. Mecîd el-Halîfe (Kahire: Mektebetü'l-İmâm Buhârî, 2008), 68.

evlatları arasında şûrâ ile belirlenir.⁹⁵ Bunun yanı sıra Cârudiyye sadece Ehl-i beyt kanalından gelen rivayetleri benimser.”⁹⁶

Âlûsî'nin ifade ettiği üzere Dükeyniyye de bu düşüncedeysen Ebû Nu'aym'ın bu düşüncede olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Çünkü Ebû Nu'aym, sahâbeyi tekfir etmek bir yana kendisinden nakledilen rivayete göre “Hafaza melekleri Mu'âviye'ye kötü söz söylediğimi yazmamıştır.” der.⁹⁷ Hatta rivayeti nakleden Yûsuf b. Hassân: Bu sözü senden naklederek anlatabilir miyim? diye sorduğunda Ebû Nu'aym: “*Evet benden bu şekilde naklet*” diye cevap verir. Ayrıca Ebû Nu'aym, Ehl-i beyt dışında birçok sahâbîden hadis nakleder ve onlar hakkında güzel sözler söyler.

Dolayısıyla Dükeyniyye fırkasının Ebû Nu'aym'a nispet edilmesi doğru değildir. Muhtemelen bu fırka Ebû Nu'aym'ın torunu Ahmed b. Meyssem b. el-Fadl b. Dükeyn'e⁹⁸ nispetle Dükeyniyye diye anılmış, ancak şöhretinden dolayı Ebû Nu'aym'a nispet edilmiştir. Nitekim torunu hem Sünnî⁹⁹ hem Şîî¹⁰⁰ kaynaklarında önde gelen Şîî fakihlerinden birisi olarak kabul edilmektedir.¹⁰¹

Bütün bunlara göre Ebû Nu'aym'ın Şîî/Dükeyniyye fırkasının kurucusu veya Şîî-İmâmiyye fırkasının mensubu olarak gösterilmesinin doğru olmadığı, şîîliğinin ehl-i beyt sevgisinden öteye geçmediği kanaatindeyiz.¹⁰²

2.1.2.Ebû Hanîfe'yi Zındıklıkla Suçladığı İddiası

Daha önce geçtiği üzere talebesi Muhammed b. Yûnus'tan nakledilen bir rivayete göre Ebû Nu'aym'ın, hocası Ebû Hanîfe'yi zındıklıkla suçladığı anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu rivayette Ebû Nu'aym'ın mihne sorgulamasında valinin huzuruna çıkarıldığında ondan önce valinin huzuruna gelen ve düşüncesi sorulan Ebû Hanîfe'nin torunu İsmail b. Hammâd'ın¹⁰³ Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul ettiği bunun üzerine valinin Ebû Nu'aym'a kendi düşüncesini sorduğunda Ebû Nu'aym'ın Hammâd'ın dedesini yani Ebû Hanîfe'yi zındıklıkla suçladığı, buna da

⁹⁵ Âlûsî, *es-Süyûfü'l-müşrika*, 66-67.

⁹⁶ Fatih Yücel, “Zeydiyye/Fıkah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 44/332.

⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/347; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/423.

⁹⁸ Sünnî kaynaklarda Münker rivayetler nakleden çok zayıf bir ravi olarak değerlendirilmiştir. Bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhûn*, 1/148; Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, *eż-Zu'afâ ve'l-metrûkûn*, thk. Muvaffak b. Abdillâh (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1984), 122; Zehebî, *Mizân*, 1/160.

⁹⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/695.

¹⁰⁰ Muhsin el-Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 3/193-194.

¹⁰¹ Ahmed b. Meyssem'in *el-Müt'a, el-Melâhim, en-Nevâdir, es-Şirâ ve'l-bey'* adında eserleri olduğu söylenmektedir. Bk. Muhsin el-Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 3/193; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/191.

¹⁰² Benzer bir değerlendirme için bk. Kandemir, “Ebû Nu'aym Fazl b. Dükeyn”, 10/201.

¹⁰³ Mizzî ve Zehebî isim zikretmez. “Önce 'fulân' sorguya çekildi.” derler. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/214; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/423.

Yûnus b. Bükeyr'in Ebû Hanîfe'den: 'Şeytan taşlama esnasında şişe atılmasında bir sakınca yoktur.' dediğini duymuş olmasını gerekçe gösterdiği zikredilmektedir.¹⁰⁴

Ebû Nu'aym'ın mihne sürecinde Kûfe valisi tarafından sorgulandığı doğru olsa da Ebû Hanîfe'yi zındıklıkla suçlamasının da doğru olmadığı kanaatindeyiz. Zira yine talebesi Muhammed b. Yûnus'un, Ebû Nu'aym'ın diğer talebesi olan ve Ebû Hanîfe karşıtlığıyla bilinen İbn Ebî Şeybe'den naklettiği rivayette Ebû Nu'aym'ın sorgulama esnasında Ebû Hanîfe'yi zikretmediği yalnızca Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünün, şişelerle şeytan taşlamada bir beis yoktur, diyen bid'at ehli bir gruba ait olduğunu söylediği görülmektedir.¹⁰⁵ Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in Muhammed b. Ahmed b. Ömer b. İsa'dan onun da babasından naklettiği başka bir rivayette ise Ebû Nu'aym'ın, Kur'an'ın mahlûk olduğunu yalnızca zındıklıkla suçlananların dile getirdiğini söylediği fakat ne şişelerle şeytan taşlama meselesinin ne de Ebû Hanîfe ve ashâbının zikrinin geçtiği görülmektedir.¹⁰⁶

Konuyla ilgili iki rivayet nakleden Muhammed b. Yûnus, birçok kimse tarafından ağır cerh lafızlarıyla cerhedilmiştir. Örneğin İbn Adî, hadis uydurmakla suçlandığını söylerken,¹⁰⁷ İbn Hibbân binden fazla hadis uydurduğunu söyler.¹⁰⁸ Âcurrî ise Ebû Dâvûd, Mûsâ b. Harûn ve Kasım b. Mutarriz'in de onu yalancı saydıklarını zikreder. Dârekutnî de Muhammed b. Yûnus kendisine sorulduğunda: "Hadis uydurmakla suçlanır. Onun hakkında güzel söz söyleyenler ancak ondan haberi olmayan kimselerdir." diye cevap verirken, başka bir değerlendirmesinde ise "Bu adam Allah Resûlüne ve âlimlere yalan sözler isnad eder." der.¹⁰⁹

Muhammed b. Yûnus'un rivayetinin aksine Ebû Nu'aym'ın; hocası Ebû Hanîfe'yi, güzel yüzlü olarak nitelendirdiği,¹¹⁰ Şerîk b. Abdillâh'ın Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd'a hitaben "sen az yiyen hayırlı bir Müslümanısın" dediğini naklettiği,¹¹¹ yine Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Züfer'i "sika" ve "me'mûn" olarak vasıflandırdığı¹¹² görülmektedir. Bütün bunlara göre ağır cerh lafızlarıyla eleştirilen Muhammed b. Yûnus el-Küdeymî'nin, ehl-i hadîse daha yakın dursa da Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dükeyn'in, hocası Ebû Hanîfe ve ashâbını zındıklıkla suçladığına dair rivayeti vakıaya uygun düşmemektedir.

¹⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/345; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/420.

¹⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/345; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/214-215.

¹⁰⁶ Cemâlüddîn Ali b. Abdirrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hecr, 1988), 532.

¹⁰⁷ İbn Adiy, *el-Kâmil fî zu'afâi'r-ricâl*, 7/553.

¹⁰⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhûn*, 2/313.

¹⁰⁹ Zehebî, *Mîzân*, 4/74-75.

¹¹⁰ Ebû Ömer Cemaleddin Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed el-Kurtubi İbn Abdilber, *el-İntikâ fî fezâilî's-şelâseti'l-eimmeti'l-fukahâ Mâlik ve's-Şâfi'î ve Ebî Hanîfe* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 123.

¹¹¹ Hüseyin b. Ali b. Muhammed b. Ca'fer el-Hanefî Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve aşhâbihi* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985), 158.

¹¹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/609.

3. Eserleri

Birçok hocadan yüzlerce hadis alan Ebû Nu'aym'ın bu rivayetleri yazdığı, hâfızasının kuvvetli olmasının yanında yazdığı rivayetleri de tahrîf ve tağyirden koruduğu nakledilmektedir. Nitekim kendisinden nakledilen bir rivayette İbnü'l-Mübârek'in onun kitaplarına baktığı ve: "Senin kitabından daha sahih olanını görmedim." dediği zikredilir.¹¹³ Ahmed b. Hanbel ise "Ebû Nu'aym öldüğünde kitabı "imam" oldu. İnsanlar bir konuda ihtilaf ettiklerinde hemen ona yönelirlerdi."¹¹⁴ sözünü vefatından sonra da eserinin başvuru kaynağı olduğunu belirtir. Ancak bu kitabın hangi eseri olduğu ve içeriği hakkında bir bilgi verilmez.

Rical tarihlerinde ve bibliyografik eserlerde ise ona çeşitli eserler nispet edilir. Bunlar: *Kitâbu's-salât*, *Kitâbu't-târîh*, *Kitâbu'l-menâsik*, *Kitâbu mesâilî'l-fikh*, *Cüz'ün min hadîsi'l-A'meş* adlı eserlerdir. Bunların dışında Dâvûdî tarafından kendisine bir Tefsir nispet edilse de¹¹⁵ söz konusu tefsirle ilgili diğer kaynaklarda herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

Kitâbu's-salât: Esasında üç cüzden oluştuğu söylenmektedir. Ancak bilindiği kadarıyla günümüze ilk cüz'ü ulaşmıştır.¹¹⁶ Eser ilk olarak Salâh b. 'Âiz eş-Şelâhî'nin tahkikiyle Mektebetü'l-Ğurabâ el-Eseriyye tarafından Medîne'de 1996 yılında yayımlanmıştır.

Kitâbu's-salât'ın basılan kısmında 349 hadis yer almaktadır. Basılan kısım *Kitâbu's-salât*'ın ilk cüzü olduğundan dolayı eser daha çok temizlik, gusül, teyemmüm, ezan ve bazı namaz vakitlerine dair hadisleri ihtiva etmektedir.¹¹⁷

Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât 'an Ebî Nu'aym el-Fazl b. Dükeyn âliyen: Ebû Nu'aym el-Fazl b. Dükeyn'in kendisinin yazdığı bir eser değildir. Ebû Nu'aym el-İsfehânî (ö.430/1038) tarafından yazılan ve Ebû Nu'aym el-Fazl b. Dükeyn'den kendisine ulaşan âli isnadlı rivayetlerin toplandığı bir hadis cüz'üdür.¹¹⁸

Eser Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey' tahkikiyle Matâbi'u'r-Reşîd tarafından Medîne'de yayımlanmıştır. Eserde 76'sı hadis, 3'ü Ebû Nu'aym'ın sözü olmak üzere 79 rivayet bulunmaktadır.¹¹⁹

Kitâbu't-târîh: Çalışmamızın son kısmında bilgi verilecektir.

¹¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/344; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/213.

¹¹⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/422.

¹¹⁵ Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Mâlikî Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/33.

¹¹⁶ Ebû Nu'aym el-Fazl b. Amr b. Hammâd el-Mulâî et-Talhî Ebû Nu'aym el-Fazl b. Dükeyn, *Kitâbu's-salât*, thk. Salâh b. 'Âiz eş-Şelâhî (Medine: Mektebetü'l-Ğurabâ el-Eseriyye, 1996), 47.

¹¹⁷ Ebû Nu'aym el-Fazl b. Dükeyn, *Kitâbu's-salât*, 63-228.

¹¹⁸ Zehebî, *Siyeru'l-a'lam*, 10/153.

¹¹⁹ Ebû Nu'aym, *Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât*, 25-108.

Kitâbu'l-menâsik: Bibliyografik eserlerde adı geçmektedir.¹²⁰ Ancak eser hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

Kitâbu mesâili'l-fıkh: Bibliyografik eserlerde adı geçmektedir.¹²¹ Ancak eser hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

Cüz'ün min hadîsi'l-A'meş: İbn Hacer'in *Fihrist*'inde adı geçer. İlgili yerde İbn Hacer, eseri kendisine ulaştıranların isimlerini zikreder.¹²² Eser, Ebû Nu'aym'ın A'meş'ten naklettiği rivayetleri içermektedir. Ancak günümüze ulaştığı tespit edilememiştir.

4. Vefatı

Ebû Nu'aym 219/834 yılında Kûfe'de vefat etmiştir.¹²³ Ancak doğum tarihinde olduğu gibi vefat tarihinde de iki farklı tarih zikredilir. Muhammed b. el-Müsennâ (ö.252/866) 218/833 yılının sonunda¹²⁴ Fesevî (ö.277/890) ve Ebû Zür'a ise 218 yılında¹²⁵ vefat ettiğini söylerler. Daha çok kabul gören tarih ise 219/834 yılıdır. Nitekim İbn Sa'd, Ebû Nu'aym'ın vefatı esnasında yanında olan birisinden 219 yılı Şaban ayının sonunda salıyı çarşambaya bağlayan gece (8 Eylül 834) vefat ettiğini nakleder.¹²⁶ Bişr b. Mûsâ (ö.288/901) 219 yılı Ramazan ayının başında,¹²⁷ Muhammed b. Abdillâh Mutayyen el-Hadramî (ö.297/909-910) 219 yılı Ramazan ayında bir cumartesi gecesi,¹²⁸ Halîfe b. Hayyât (ö.240/854-55), Buhârî (ö.256/870) ve Muhammed b. Yûnus el-Küdeymî (ö.286/899) ise gün ve ay belirtmeden yalnızca 219 yılında vefat ettiğini söylerler.¹²⁹

Ebû Nu'aym'ın vefat etmeden bir gün önce hastalığından şikayetçi olduğu, ertesi gün öğlene kadar konuşmadığı sonra konuşup oğlu Abdurrahman'a vasiyette

¹²⁰ Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 279; İsmail b. Muhammed Emîn el-Bağdâdî İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/818; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 8/67.

¹²¹ en-Nedîm, *el-Fihrist*, 279; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/818; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 8/67.

¹²² Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres/Tecridü esânidi'l-kütübi'l-meşhûrati ve'l-eczâi'l-menşûra*, thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdinî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 227.

¹²³ Ebû Süleyman Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed er-Rabâ'î İbn Zebr er-Rabâ'î, *Târîhu mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim*, thk. Abdullah Ahmed Süleyman (Riyad: Dâru'l-Asîme, 1989), 2/486.

¹²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/351.

¹²⁵ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 1/202; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/339; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/351.

¹²⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/400.

¹²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/351.

¹²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/351. 8 Eylül 834 yılı doğruysa cumayı cumartesiye bağlayan gece olmaktadır.

¹²⁹ Ebû Ömer Halîfe b. Hayyât b. Halîfe el-Basrî Halîfe b. Hayyât, *Tabakâtü Halîfe b. Hayyât*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1993), 293; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7/118. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/351.

bulduğu ve aynı gün akşamında boynunda yara çıktığı ve elinde de Vereşkîn (deri tüberkülozu) semptomlarının görüldüğü, bunun üzerine vefat ettiği nakledilmektedir.¹³⁰ Aynı gece kefenlenen Ebû Nu'aym, sabahleyin pek kimsenin haberi olmadan erkenden gömülmüştür. Cenaze namazını ise oğlu Abdurrahman'ın isteği üzerine Ca'fer b. Ebî Tâlib ailesinden Muhammed b. Dâvûd adında bir zat kaldırmıştır.¹³¹

5. Kitâbu't-târîh Adlı Eseri ve Muhtevası

Kitâbu't-târîh, Ebû Nu'aym'a nispet edilen en meşhur eserlerdendir.¹³² Birçok kaynakta zikri geçer.¹³³ İbn Sa'd, sahâbe ve diğer rical bilgilerinin zikretmeye başlamadan önce saydığı kaynaklar arasında Ebû Nu'aym'ı da zikreder.¹³⁴ İbn Zebr er-Raba'î (ö.379/989) de kendi dönemine kadar yaşayan âlimlerin ölüm ve vefat tarihlerini içeren *Mevlidü'l-'ulemâ ve vefeyâtihim* adlı eserinin başında kaynakları arasında Ebû Nu'aym'ın *Târîh*'ine de yer verir.¹³⁵

Ebû Nu'aym'ın *Târîh*'i Moğultay b. Kılıç tarafından da birçok yerde kaynak olarak zikredilir.¹³⁶ Moğultay b. Kılıç bir yerde ondan *Büyük Tarih Kitabı* (في تاريخه الأكبر) şeklinde bahseder.¹³⁷ İbn Hacer'in onu kaynak göstermesi¹³⁸ ise eserin hicri dokuzuncu asrın ortalarına kadar mevcut olduğuna işaret sayılabilir. Ancak günümüzde eserin varlığı tespit edilmiş değildir.

Ebû Nu'aym'ın hayatı ve hadisçiliği hakkında makalesi bulunan Abdurrahman Abdullah eş-Şerîf, İbn Asâkir'i kaynak göstererek Ebû Nu'aym'ın, Tesmiyetü men nezele'l-Kûfe mine's-sahâbe, Tesmiyetü men yünsebu ile'l-ircâ' min ehli'l-Kûfe ve Tesmiyetü'n-nisâi's-sahâbiyyât adlı eserleri olduğunu da söyler.¹³⁹ Kanaatimizce bunlar müstakil eserlerden ziyade Ebû Nu'aym'ın *Târîh*'inin içindeki bölümler olmalıdır. Nitekim İbn Asâkir eserinde “ قال أبو نعيم الفضل بن دكين في تسمية من نزل الكوفة من ”

¹³⁰ Zehebî ölümünü mihne sürecinde boynuna aldığı darbeye ilişkilendirerek şehit olarak öldüğünü söyler. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/424. Ancak konuyla ilgili rivayetlerde Ebû Nu'aym'ın mihne sürecinde işkence gördüğüne dair bir bilgi bulunmamaktadır.

¹³¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/401; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/352.

¹³² Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1991), 1/189.

¹³³ Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Kaysî ed-Dımaşkî İbn Nâsiruddîn, *Tavzîhu'l-müştebih fî zabtı esmâi'r-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhum*, thk. Muhammed Nu'aym el-'Araksûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 1/325; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî İbn Hacer, *el-İşâbe fî temyîzi's-şahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avvid (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994), 4/146.

¹³⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir*, thk. Salah b. Fethî Hilâl (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîsiyye, 2006), 3/6.

¹³⁵ İbn Zebr er-Raba'î, *Mevlidü'l-'ulemâ*, 1/57-58.

¹³⁶ Alâuddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Mısrî el-Hanefî Moğultay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk. Adil b. Muhammed - Üsâme b. İbrahim (Kahire: Fârûku'l-Hadîsiyye, 2001), 1/158; 3/377; 8/60; 9/17, 337; 10/40.

¹³⁷ Moğultay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, 3/377.

¹³⁸ İbn Hacer, *el-İşâbe*, 4/146.

¹³⁹ eş-Şerîf, “Hâfız Ebû Nu'aym el-Fazl b. Dükeyn”, 98-99.

الصحابية خزيمه بن ثابت الأنصاري” ifadesini kullanmaktadır.¹⁴⁰ Bu ifadeden Ebû Nu‘aym’ın, Kûfe’ye yerleşen sahâbîler arasında Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî’yi de zikrettiği anlaşılabilir. İbn Asâkir, Abdurrahman eş-Şerîf’in iddia ettiği diğer iki “eser” için de örnekteki benzer ifade kalıpları kullanır.¹⁴¹ Dolayısıyla onlar için de aynı değerlendirmeyi yapmak mümkündür.

Ebû Nu‘aym’ın *Târîh*’inin tertibine ve muhtevasına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Ebû Nu‘aym’ın öğrencileri arasında yer alan özellikle İbn Sa’d, Buhârî, Fesevî ve Ebû Zür’a ed-Dımaşkî’nin rical tarihine dair eserlerinde yaptığımız taramalarda ondan, ricâle dair birçok iktibas yaptıkları görülmektedir. Her ne kadar bu iktibaslardan hareketle onun *Târîh*’inin tertibine dair kesin bir kurgu inşa edemezsek de eserin muhtevasına ilişkin bilgiler vermek mümkündür.

İbn Sa’d’ın *Tabakât*’ının ilk iki cildi Hz. Peygamber’in hayatına ve şemailine dair rivayetlerden oluşmaktadır. İbn Sa’d, Hz. Peygamber’in şemailine dair bölümde Ebû Nu‘aym’dan birçok rivayet nakletmektedir. Ebû Nu‘aym’ın Hz. Peygamber’in şemailine dair bir eseri bilinmediğinden ilgili rivayetlerin *Târîh*’inin ilk bölümünü oluşturduğu ve İbn Sa’d gibi eserine öncelikle Hz. Peygamber’in sîretiyle başladığı tahmin edilebilir.

Söz konusu rivayetler incelendiğinde Hz. Peygamber’in hem ahlakî hem de fizikî niteliklerine dair rivayetlerin olduğu görülmektedir. Ahlakî niteliklerine; affediciliği, hiç “hayır” dememesi,¹⁴² sadaka kabul etmemesi, hediye kabul etmesi,¹⁴³ şatafattan uzak durması,¹⁴⁴ güzel kokuyu sevmesi,¹⁴⁵ kendisi için istemediğini başkası için de istememesi,¹⁴⁶ zorluklara katlanması,¹⁴⁷ yemesi,¹⁴⁸ içmesi¹⁴⁹ ve hapşırması¹⁵⁰ örnek olarak verilebilir.

Fiziki özelliklerine ise peygamberlik mührüne,¹⁵¹ boyuna,¹⁵² yüzünün güzelliğine,¹⁵³ ayaklarına,¹⁵⁴ koltukaltına,¹⁵⁵ saçına,¹⁵⁶ sakalına,¹⁵⁷ saç ve sakalının

¹⁴⁰ İbn Asâkir, *Târîh*, 16/371.

¹⁴¹ İrcâ’ya nispet edilen Kûfeliler için bk. İbn Asâkir, *Târîh*, 45/20; 57/59; 60/421. Kadın sahâbîler arasında zikrettiği kimseler için bk. İbn Asâkir, *Târîh*, 69/133.

¹⁴² İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/368.

¹⁴³ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/389-390.

¹⁴⁴ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/466-467.

¹⁴⁵ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/399-400.

¹⁴⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/393.

¹⁴⁷ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/304, 306, 307.

¹⁴⁸ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/380.

¹⁴⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/384.

¹⁵⁰ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/385.

¹⁵¹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/425-426.

¹⁵² İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/414.

¹⁵³ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/416-417.

¹⁵⁴ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/419.

¹⁵⁵ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/420-421.

¹⁵⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/428-429.

¹⁵⁷ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/430.

rengine,¹⁵⁸ onları boyamasına,¹⁵⁹ beyaz elbiseyi sevmesine, kırmızı ve sarı renkli elbise giymesine, yünlü elbise giymesine,¹⁶⁰ gömleğini bağlamamasına,¹⁶¹ tek elbiseye sarınarak namaz kılmasına,¹⁶² yüzüğüne, yüzüğünün nakışına, yüzüğünün madenine ve yüzüğünün akıbetine,¹⁶³ nalinlerine,¹⁶⁴ mestlerine,¹⁶⁵ tarağına, ayna, misvak, sürme, kase¹⁶⁶ ve zırhına¹⁶⁷ dair rivayetler örnek olarak gösterilebilir.

Hız. Peygamber'in meğâzisine dair rivayetler şemailine ilişkin rivayetlere nispeten daha azdır. Bedir savaşı,¹⁶⁸ Bi'ri Ma'üne hâdisesi,¹⁶⁹ Hendek savaşı,¹⁷⁰ Benî Kureyza olayı,¹⁷¹ Hudeybiye antlaşması¹⁷² ve Mekke'nin Fethi¹⁷³ gibi hâdiseler örnek verilebilir.

Hız. Peygamber'in vefatı ile ilgili rivayetleri ise dikkat çekicidir. Vefatına yakın durumlar,¹⁷⁴ kızı Fâtıma'ya söylediği sır,¹⁷⁵ vefatı,¹⁷⁶ vefat ettiğiindeki yaşı,¹⁷⁷ yıkanması, kendisini yıkayanlar,¹⁷⁸ kefenlenmesi,¹⁷⁹ defni,¹⁸⁰ kabrine konulması,¹⁸¹

-
- 158 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/433, 434, 435, 437, 440; Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullah b. Muhammed b. İbrahim İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-Muşannef fi'l-aḥâdiş ve'l-âşâr*, thk. Kemal Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1998), 5/187; Ebû Zür'ca ed-Dımaşkî, *Târîh*, 153.
- 159 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/432.
- 160 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/449, 450, 451, 452, 453.
- 161 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/460.
- 162 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/462-463.
- 163 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/473, 474, 475, 476, 477.
- 164 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/478, 479, 481, 482.
- 165 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/482.
- 166 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/483, 484.
- 167 İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/485-486, 487.
- 168 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/21, 22, 27; Ebû Ömer Halîfe b. Hayyât b. Halîfe el-Basrî Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-'Umerî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1977), 58; Ebû Zür'ca ed-Dımaşkî, *Târîh*, 163, 164.
- 169 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/54.
- 170 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/72, 76.
- 171 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/76-77.
- 172 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/98, 104.
- 173 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/140, 143.
- 174 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/252.
- 175 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/247.
- 176 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/265.
- 177 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/309-310; Ebû Zür'ca ed-Dımaşkî, *Târîh*, 148-149.
- 178 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/276, 277, 281.
- 179 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/272, 273, 275, 276.
- 180 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/293.
- 181 İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/294-295, 297-298; Ebû Zür'ca ed-Dımaşkî, *Târîh*, 158; Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Ensârî Ebu's-Şeyh el-İsbehânî, *Tabakâtü'l-muḥaddişin bi İsbehân ve'l-vâridine 'aleyhâ*, thk. Abdülğafûr Abdülhak (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 4/73.

kabrine inenler,¹⁸² kabrinin şekli¹⁸³ ve bıraktığı mirasa¹⁸⁴ dair rivayetler örnek olarak zikredilebilir.

İbn Sa'd'ın, *Tabakât*'ında Kûfe'ye yerleşen sahâbîler ve Kûfeli tâbiîn ve etbâ-ı tâbiîne dair rivayetlerin hemen hepsinde de Ebû Nu'aym'dan istifade ettiği görülmektedir.¹⁸⁵ Aynı durum Fesevî,¹⁸⁶ ve Ebû Zür'a'nın¹⁸⁷ *Târih*'leri için de geçerlidir. Onların da Kûfeli ravilere ilişkin rivayetlerde büyük ölçüde Ebû Nu'aym'dan yararlandıkları söylenebilir.

İbn Sa'd'ın, Kûfelilerin ardından Ebû Nu'aym'ın rivayetlerine en çok yer verdiği kısımlardan birisi ise Basra'ya yerleşen sahâbe ve tâbiîne dairdir.¹⁸⁸ Bu ise bize Ebû Nu'aym'ın *Târih*'inin daha çok Kûfelileri ve çevresindeki bölgelerde yaşayanları içerdiğine dair ipuçları vermektedir. İbn Asâkir'in ifadeleri de bunu doğrulamaktadır.

Bununla birlikte Ebû Nu'aym'dan nakledilen rivayetler arasında Bedir Savaşı'na katılan Muhacir ve Ensâr¹⁸⁹ ile Bedir'den sonra Müslüman olan sahâbîler,¹⁹⁰ Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olanlar,¹⁹¹ Hz. Peygamber vefat ettiğinde

¹⁸² İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/300; Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târih*, 157-158.

¹⁸³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/306.

¹⁸⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/316-317.

¹⁸⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/23, 29, 31, 34, 42, 43, 45, 46, 49, 51, 54, 57, 64, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 92, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 114, 118, 119, 120, 122, 125, 127, 129, 131, 132, 134, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144...

¹⁸⁶ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târih*, 1/226, 229, 294, 323, 334, 2/554, 559, 563, 564, 571, 586, 588, 593, 602, 605, 606, 639, 644, 652, 642, 644, 656, 660, 712, 774, 817; 3/79, 87, 142, 145, 153, 175, 189, 191, 219, 223, 312...

¹⁸⁷ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târih*, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 475, 478, 505, 548, 621, 625, 626, 632, 633, 636, 638, 645, 648, 650, 652, 653, 654, 655, 662, 665, 669, 670, 671...

¹⁸⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/15, 23, 24, 26, 55, 62, 92, 97, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 124, 127, 131, 139, 142, 146, 151, 160, 173, 181, 182, 203, 218. Ayrıca bk. Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târih*, 1/256, 257, 340, 543; 2/52, 115, 116, 119, 237; Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târih*, 297, 299, 241, 340, 637, 638, 639, 669, 684.

¹⁸⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/15, 16, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 35, 37, 38, 47, 63, 86, 105, 107, 108, 110, 131, 137, 141, 143, 145, 148, 151, 153, 162, 165, 175, 183, 190, 202, 205, 217...; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târih*, 2/126, 196, 259, 292, 760, 527, 550, 533, 642, 762; Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târih*, 180, 476, 562, 630, 648.

¹⁹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/25, 26, 30, 35, 43, 53, 66, 69, 74, 86, 87, 89, 113, 114, 127, 130, 144, 145, 149, 207, 227, 230, 261, 297, 299, 300, 303, 325, 335, 368, 382; Ebû'l-Kasım Abdullah b. Muhammed Beğavî, *Mu'cemu's-şahâbe*, thk. Muhammed Emîn Muhammed (Beirut: Mektebetu Dâri'l-Beyân, 2000), 1/483, 527; 3/92; 4/131, 398; 5/405.

¹⁹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' İbn Sa'd, *el-Cüz'ü'l-mütemmim li Tabakâti İbn Sa'd (e't-Tabakâtü'r-râbi'a mine's-şahâbe mimmen esleme 'inde fethi Mekke ve mâ ba'cde zâlik)*, thk. Abdülazîz Abdullah es-Sellûmî (Taif: Mektebetü's-Siddîk, 1995), 85-86, 102, 121, 122, 126, 224, 231, 435, 596, 659, 682, 722, 763, 786, 795, 813, 830, 837.

yaşları küçük olan sahâbîler¹⁹² ayrıca Şam'a yerleşen sahâbîler¹⁹³ ile Medinelî¹⁹⁴ tâbiîne dair tercemeler de bir hayli fazladır.

Ebû Nu'aym sahâbe ve tabiînden birçok erkeğin tercemelerine dair bilgiler verdiği gibi kadın sahâbîler ile bazı kadın tâbiînin tercemelerine ilişkin bilgiler de vermektedir.¹⁹⁵

Tercemelerin içeriklerine bakıldığında ise isim, künye ve neseb bilgisi verdiği,¹⁹⁶ sahâbî ise Hz. Peygamber'le sohbetine işaret eden rivayetleri,¹⁹⁷ tâbiînden ise sahâbî ile karşılaştığını ifade eden rivayetleri zikrettiği görülmekte,¹⁹⁸ ilgili ravinin kimlerden hadis aldığına değinilmektedir.¹⁹⁹

Tercemesini zikrettiği kişinin faziletine,²⁰⁰ ibadet hayatına,²⁰¹ mesleğine,²⁰² katıldığı savaşlara,²⁰³ aldıkları atıyye miktarlarına,²⁰⁴ fiziki özelliklerine,²⁰⁵ giydikleri

¹⁹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Men' İbn Sa'd, *el-Cüz'ü'l-mütemmim li Tabakâti İbn Sa'd* (eş-Tabakâtü'l-hâmise fî men kubîza Rasûlüllâhi şallemâhu 'aleyhi ve sellem ve hüve ahdâşü'l-esnân, thk. Muhammed b. Sâmil es-Sülemî (Taif: Mektebetü's-Siddîk, 1993), 1/117, 155, 156, 193, 194, 199, 205, 211, 228, 255, 257, 264, 288, 374, 380, 384, 422; 2/11, 12, 33, 39, 51, 101, 120, 125, 172, 174, 221, 234, 256, 267.

¹⁹³ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/160, 455; 3/236; Ebû Zür'ca ed-Dımaşkî, *Târîh*, 258, 569, 645.

¹⁹⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/25, 58, 85, 91, 92, 94, 120, 122, 139, 142, 156, 162, 163, 181, 183, 190, 196, 198, 206, 213, 217, 288, 292, 293, 313, 322, 445, 463, 465, 467, 468, 480, 511, 538, 542, 555. Ayrıca bk. Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 1/436, 468, 702, 707; 2/125; 3/179; Ebû Zür'ca ed-Dımaşkî, *Târîh*, 243, 244, 258, 292, 340, 403, 449, 478, 517, 520, 526, 638, 640.

¹⁹⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/60, 61, 67, 68, 70, 74, 84, 91, 106, 108, 110, 112, 118, 134, 136, 153, 224, 234, 254, 260, 281, 282, 285, 303, 304, 305, 306, 313, 330, 430, 456, 457, 466, 481, 484.

¹⁹⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/262, 5/91, 485, 6/76, 86, 105, 112, 286, 321, 331, 363, 366, 7/203; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 1/436; 2/652, 656; 3/87, 175, 223; Ebû Zür'ca ed-Dımaşkî, *Târîh*, 476, 478, 621, 632; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/49; Beğavî, *Mu'cemu's-şahâbe*, 1/527; 4/398.

¹⁹⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/217, 241, 537; 4/207, 296, 303, 380, 382; 5/446, 511; İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/398, 497, 499, 573; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 1/294, 344; 2/530; Beğavî, *Mu'cemu's-şahâbe*, 2/413; 3/49, 364.

¹⁹⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/25, 58, 85, 183, 288; 6/157, 158; 6/199, 204, 205, 234, 241, 245; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4/156; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/115; Ebû Zür'ca ed-Dımaşkî, *Târîh*, 526, 655.

¹⁹⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/219; 4/368; 5/324; 6/204, 212; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/66, 656; Moğultay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, 8/60.

²⁰⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/221, 232, 255, 279, 394, 435, 585, 586; 5/468; 6/163, 185; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 1/702; 2/563; Ebû Zür'ca ed-Dımaşkî, *Târîh*, 403, 648.

²⁰¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/155, 330, 349, 606; 4/26, 89, 155, 325; 5/113, 313; 6/71, 88, 118, 140, 186; Ebû Zür'ca ed-Dımaşkî, *Târîh*, 526, 562, 626.

²⁰² İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/472; 5/480; 6/74, 91, 120, 131, 134, 146; 6/168, 170, 206, 268, 307; 7/151.

²⁰³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/473, 562; 6/87; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/278.

²⁰⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/157, 161; 4/41, 86, 150; 6/138.

²⁰⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/25, 26, 27, 33, 157, 190, 219; 4/177, 179, 230, 335; 5/114, 156, 163, 193, 197, 206, 464, 466; 5/538; 6/74, 101, 212, 295.

elbiselere,²⁰⁶ hatta elbiselerinin çeşitli özelliklerine,²⁰⁷ taktıkları yüzüklere ve nakışlarına²⁰⁸ dair birçok rivayet nakleder. Özellikle tercemesini zikrettiği kişinin fiziki özelliklerine ve giysi ve aksesuarlarını zikrederken müşahedeye dayalı ilk elden tanıklıklara yer verir.²⁰⁹

Ebû Nu'aym, özellikle de ravilerin vefat tarihleri noktasında önemli kaynaklardan birisidir.²¹⁰ Sadece vefat tarihlerini değil, birçok ravinin ölmeden önce yakınlarına yaptıkları vasiyetleri,²¹¹ vefat ettikleri yerleri,²¹² vefat ettikleri zamandaki yaşlarını,²¹³ vefat etme nedenlerini,²¹⁴ kefenlenmelerini,²¹⁵ cenaze namazını kıldıranları²¹⁶ ve bıraktıkları miras miktarları²¹⁷ gibi hususları da zikreder.

SONUÇ

Ebû Nu'aym, çocukluğu ve gençliği hakkında çok fazla bilgi olmasa da küçük yaşlarda hadis öğrenimine başlamış, başta Bağdat olmak üzere Kûfe çevresindeki ilim merkezlerine ayrıca Hicaz bölgesine seyahat yaparak ehl-i hadis ve ehl-i re'ye mensup birçok hocadan ilim almış bir âlimdir.

Ricâlle ilgili değerlendirmelerde bulunan hemen hemen bütün âlimler tarafından hadis rivayetinde sağlam ve güvenilir olmakla nitelenen Ebû Nu'aym hakkında cerh lafızlarının kullanılmamış olması onun hadis ricâli arasındaki ender âlimlerden birisi olduğunu göstermektedir.

Ebû Nu'aym, ömrünün sonlarında Kûfe'de başlayan mihne sürecinde Kur'ân'ın mahluk olup olmadığına dair sorgulamalardan nasibini almış, bu sorgulamalarda Kur'ân'ın mahluk olmadığı görüşünü savunarak dönemin iktidarına karşı tavır takınmıştır. Ancak muhtemelen ilerlemiş yaşından dolayı (yaklaşık doksan yaşlarında) kötü muamele gördüğüne dair bir kayda rastlanılmamıştır.

²⁰⁶ İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, 3/28; 4/114, 173, 333, 335; 5/191, 217, 292; 6/101, 103; Ebû Zür'ca ed-Dımaşkî, *Tārîḥ*, 638, 640.

²⁰⁷ İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, 3/28, 29, 131; 4/114, 174, 333; 5/139, 191, 198; 6/101; Fesevî, *el-Ma'rifet ve't-tārîḥ*, 2/125.

²⁰⁸ İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, 3/143, 220, 557; 4/43, 368; 5/190; 6/139, 151, 282.

²⁰⁹ İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, 3/25, 26, 27, 317; 4/87, 114, 145, 154, 174, 230, 301, 333, 368; 5/114, 183, 193, 197, 206, 293, 321, 332, 464, 466; Ebû Zür'ca ed-Dımaşkî, *Tārîḥ*, 297, 626, 640.

²¹⁰ İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, 3/38, 562; 4/53, 187; 5/162, 293, 324, 467, 470, 480, 555; 6/23, 145, 179, 211, 255, 269, 291, 305, 310, 315, 317, 318, 320, 322; Buhârî, *et-Tārîḥu'l-kebîr*, 4/142, 6/337; Fesevî, *el-Ma'rifet ve't-tārîḥ*, 2/644; Ebû Zür'ca ed-Dımaşkî, *Tārîḥ*, 244, 292, 293, 294, 297, 671.

²¹¹ İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, 4/53; 5/181, 221; 6/108, 144, 302.

²¹² İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, 4/53; 5/470; 6/92, 122, 179, 305, 315, 317, 318; Ebû Zür'ca ed-Dımaşkî, *Tārîḥ*, 243/258.

²¹³ İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, 3/202, 365; 6/118, 144, 358, 376.

²¹⁴ İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, 3/263, 354, 421, 589; 4/38, 186; 6/131; 7/92.

²¹⁵ İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, 3/15, 203, 205; 7/116.

²¹⁶ İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, 3/37, 207, 367, 396, 473; 6/129; Beğavî, *Mu'cemu's-şahâbe*, 3/85.

²¹⁷ İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, 3/137, 145, 220, 562; 6/83.

Muahhar dönem Şîî ve Sünnî kaynaklarında Ebû Nu'aym'ın Şii/İmâmî olduğu hatta kendisine nispet edilen Dükeyniyye adında bir Şîî fırkası bulunduğu dair iddialar dile getirilmiştir. Ebû Nu'aym'dan nakledilen rivayetler ışığında söz konusu iddialar incelendiğinde Ebû Nu'aym'ın şîîliğinin Ehl-i beyt sevgisinden öteye geçmediği Hz. Aişe, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman bir yana kendi ifadesiyle Mu'âviye'ye (r.a.) dahi kötü söz söylemediği, dolayısıyla Şii-İmâmî olmasının veya sahâbenin hemen hepsini tekfirle suçlayan Dükeyniyye mezhebinin kendisine nispetinin doğru olmadığı anlaşılmış, adı geçen fırkanın ise önde gelen Şîî müelliflerden kabul edilen torunu Ahmed b. Meysem b. el-Fadl b. Dükeyn'e nispetinin daha doğru olacağı kanaatine varılmıştır.

Ebû Nu'aym hakkındaki iddialardan bir diğeri de onun, mihne sorgulaması esnasında hocası Ebû Hanîfe'yi zındıklıkla suçlamasıdır. Ancak Ebû Nu'aym'ın sorgulanmasına dair iki rivayet nakleden talebesi Muhammed b. Yûnus'un, rivayetlerden birisinde ve aynı konuya ilişkin başka bir raviden yapılan nakilde Ebû Hanîfe'nin adının geçmemesi, bunun yanı sıra Muhammed b. Yûnus'un birçok âlim tarafından "yalancılıkla" suçlanması ayrıca Ebû Nu'aym'dan hocası Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına yönelik övgü dolu sözlerin nakledilmiş olması bizi, bu iddianın da doğru olmadığı sonucuna götürmüştür.

Güçlü bir hafıza yanında hadis yazımına da önem veren Ebû Nu'aym'ın hadis rivayetine ve hadis ricâline dair eserler yazdığı bilinmektedir. Kendisine nispet edilen *Kitâbu's-salât*'ın günümüze ulaşan birinci kısmı basılmış fakat hadis ricaline dair yazdığı anlaşılan ve birçok kaynakta atıfta bulunulan *et-Târîh* adlı eseri günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte rical tarihlerinden başta İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ı olmak üzere İbn Ebî Hayseme, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Hâtim, Fesevî ve Ebû Zür'a ed-Dimaşkî'nin târihlerinde Ebû Nu'aym'dan, ricâle dair pekçok rivayet nakledildiği görülmüştür. İlgili rivayetlerden yola çıkarak Ebû Nu'aym'ın *Târîh*'i hakkında şunlar söylenebilir:

Eserin tertibi ile ilgili kesin bir şey söylenemese de İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ında olduğu gibi esere Hz. Peygamber'in sîreti ve özellikle de şemâili hakkındaki rivayetlerle başlandığı tahmin edilebilir. Hz. Peygamber'in şemâline dair Ebû Nu'aym'dan nakledilen pekçok rivayetin bulunması ise Ebû Nu'aym'ın İbn Sa'd'dan önce bu tür rivayetleri topladığına delil sayılabilir.

Başta İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ı olmak üzere diğer eserlerdeki Ebû Nu'aym'dan nakledilen rivayetlerin daha çok Kûfe ve Basralıların tercemelerinde yer alması Ebû Nu'aym'ın *Târîh*'inin Kûfe ve çevresindeki şehirlere yerleşen sahâbe, tabiîn ve tebe-i tâbiînden oluştuğu izlenimini doğurmaktadır. Bunun yanında Şam, Medine, Mekke, Taif ve Mısır'a yerleşen sahâbe ve tâbiîn hakkında da kendisinden birçok naklin yapıldığı görülmüştür.

Ebû Nu'aym'dan hadis ricâline dair nakledilen bilgiler incelendiğinde ise ravilerin vefat tarihleri konusunda uzman olduğu, ravilerle ilgili olarak elbisesinin rengine ve kumaşın cinsine varıncaya kadar en ince detaylara kadar bilgiler naklettiği,

özellikle de gerek sahâbeyi ve gerekse tâbîîni tespitinde görme ve işitmeye dayalı tanıklıklara önem verdiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl rivâyetü ibnihî Abdillâh*. thk. Vasıyyullah b. Muhammed Abbâs. Riyad: Dâru'l-Hânî, 2001.
- Âlûsî, Ebü'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh. *es-Süyûfü'l-müşrika ve muhtaşaru eş-Şavâ'iki'l-muħrika*. thk. Mecîd el-Halîfe. Kahire: Mektebetü'l-İmâm Buhârî, 2008.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Tarihi (Ders Notları)*. Sakarya, 1999.
- Aydınlı, Abdullah. "Hadislerin Korunması ve Kayıt Altına Alınması". *Hadis Tarihi ve Usulü*. ed. Salahattin Polat. 36-58. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2013.
- Beğavî, Ebü'l-Kasım Abdullah b. Muhammed. *Mucemu's-şahâbe*. thk. Muhammed Emîn Muhammed. 5 Cilt. Beyrut: Mektebetu Dâri'l-Beyân, 2000.
- Bozkurt, Nahide. *Abbâsiler (750-1258)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı/İsam Yayınları, 2017.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *et-Târîhu'l-kebîr*. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, ts.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed. *ez-Zu'afâ ve'l-metrükün*. thk. Muvaffak b. Abdillâh. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1984.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Mâlikî. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-İsfehânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989.
- Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-İsfehânî. *Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât'an Ebî Nu'aym el-Fazl b. Dükeyn'âliyen*. thk. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüdey'. Medine: Metâbi'u'r-Reşîd, ts.
- Ebû Nu'aym el-Fazl b. Dükeyn, Ebû Nu'aym el-Fazl b. Amr b. Hammâd el-Mulâî et-Talhî. *Kitâbu's-şalât*. thk. Salâh b. 'Âiz eş-Şelâhî. Medine: Mektebetü'l-Ğurabâ el-Eseriyye, 1996.
- Ebû Zür'â ed-Dımaşkî, Şeyhu's-Şebâb Abdurrahmân b. Amr b. Abdillâh. *Târîhu Ebî Zür'â ed-Dımeşkî*. thk. Şükrullah Nîmetullah el-Kücânî. Dımaşk: Mecma'u'l-Luğati'l-Arabiyye, ts.
- Ebu's-Şeyh el-İsbehânî, Ebû Muhammed Abdillâh b. Muhammed el-Ensârî. *Tabakâtü'l-muħaddişîn bi İsbehân ve'l-vâridîne'aleyhâ*. thk. Abdülğafûr Abdülhak. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cuvvân el-Fârisî. *Kitâbu'l-ma'rifetü ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziyâ el-'Umerî. 4 Cilt. Medine: Mektebetu'd-Dâr, 1989.

- Halîfe b. Hayyât, Ebû Ömer Halîfe b. Hayyât b. Halîfe el-Basrî. *Tabakâtü Halîfe b. Hayyât*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Ömer Halîfe b. Hayyât b. Halîfe el-Basrî. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziyâ el-'Umerî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1977.
- Hamidullah, Muhammed. *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam ibn Münebbih*. çev. Kemal Kuşçu. İstanbul: Beyan, 2004.
- Hânsârî, Mirza Muhammed Bâkır el-Mûsevî. *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-'ulemâi ve's-sâdât*. 1-8 Cilt. Tahran/Kum: Mektebetü İsmâliyyân, 1970.
- Hârizmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib. *Mefâtihu'l-ulum*. thk. İbrahim el-Ebyârî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2., 1989.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd ve Züyülühü*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaleddin Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed el-Kurtubi. *el-İntikâ fî fezâili's-selâseti'l-eimmeti'l-fukahâ Mâlik ve's-Şâfi'î ve Ebî Hanîfe*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Adiy, Ebû Ahmed b. Adiy el-Cürcânî. *el-Kâmil fî zu'afâi'r-ricâl*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avvid. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah. *Târîhu Medîneti Dimaşk*. thk. Amr b. Ğarâme el-Amravî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-tadîl*. Deken: Meclisü Dâireti'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1952.
- İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Salah b. Fethî Hilâl. 2 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîsiyye, 2006.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullah b. Muhammed b. İbrahim. *el-Kitâbu'l-Muşannef fî'l-aĥâdîs ve'l-âşâr*. thk. Kemal Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1998.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *el-İşâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avvid. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *el-Mu'cemu'l-müfehres/Tecrîdu esânîdi'l-kütübi'l-meşhûrati ve'l-eczâi'l-menşûra*. thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdinî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Tabakâtü'l-müdeellisîn Ta'rifü ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevşûfine bi't-tedlîs*. thk. Asım b. Abdillâh Karyûtî. Amman: Mektebetü'l-Menâr, 1983.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Matbaatü Dâireti'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, 1908.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *es-Şikâat*. thk. Muhammed Abdülmuid Han. 9 Cilt. Haydarâbâd/Deken: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1973.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Kitābu'l-mecrūhîn mine'l-muḥaddisîn*. thk. Hamdî Abdilmecîd es-Selefi. 2 Cilt. Riyad: Dâru's-Sumey'î, 2000.
- İbn Nâsiruddîn, Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Kaysî ed-Dımaşkî. *Tavzîhu'l-müştebih fî zabṭi esmâi'r-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhum*. thk. Muhammed Nu'aym el-^cAraksûsî. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *el-Cüz'ü'l-mütemmim li Ṭabakâti İbn Sa'd (eṭ-Ṭabakâtü'l-hâmise fî men ḳubiza Rasûlüllâhi şallellâhu ^caleyhi ve selleme ve hüve ahdâsü'l-esnân*. thk. Muhammed b. Sâmil es-Sülemî. Taif: Mektebetü's-Sıddîk, 1993.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *el-Cüz'ü'l-mütemmim li Ṭabakâti İbn Sa'd (eṭ-Ṭabakâtü'r-râbi'a mine's-şahâbe mimmen esleme ^cinde fetḫi Mekke ve mâ ba'de zâlik)*. thk. Abdülazîz Abdullâh es-Sellûmî. Taif: Mektebetü's-Sıddîk, 1995.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *eṭ-Ṭabakâtü'l-kübrâ*. thk. İhsan Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Basım., 1968.
- İbn Şâhîn, Ebû Hafis Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî. *Târîhu esmâi's-sıḳât*. thk. Subhî es-Sâmerrâî. Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1984.
- İbn Zebr er-Raba'î, Ebû Süleyman Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed er-Raba'î. *Târîhu mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim*. thk. Abdullâh Ahmed Süleyman. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Asıme, 1989.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ali b. Abdirrahman b. Ali. *Menâkıbu'l-İmâm Aḫmed*. thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hecr, 1988.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *eż-Zu'afâ' ve'l-metrükün*. thk. Abdullâh el-Kâdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh el-Kûfî. *Ma'rifetü's-sıḳât min ricâli'l-ilmî ve'l-ḥadîs*. thk. Abdülalim el-Bestevî. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985.
- İsmail Paşa, İsmail b. Muhammed Emîn el-Bağdâdî. *Hediyyetü'l-ârifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- İzzüddîn İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed. *el-Kâmil fi't-târîḫ*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ebû Nu'aym Fazl b. Dükeyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 10/200-201. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- Lebid b. Rebî'a, el-^cÂmirî. *Divānu Lebîd b. Rebî'a el-^cÂmirî*. thk. Hamdû Tammâs. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2004.
- Makdisî, Abdülğani b. Abdilvâhid. *Miḫnetü'l-İmâm Aḫmed b. Muḫammed b. Ḥanbel*. thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî. Cîze: Hicr, 1987.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdirrahman b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.

- Moğultay b. Kılıç, Alâuddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Mısırî el-Hanefî. *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*. thk. Adil b. Muhammed - Üsâme b. İbrahim. 12 Cilt. Kahire: Fârûku'l-Hadîsiyye, 2001.
- Muhsin el-Emîn, Ebû Muhammed el-Bâkır Muhsin b. Abdilkerîm el-Âmilî. *A'yanü's-Şîa*. thk. Hasan el-Emîn. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Teâruf, 1983.
- Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb en-. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- Nusayb b. Rabâh, Ebû Mihcen. *Şîru Nuşayb b. Rabâh*. thk. Dâvûd Sellûm. Bağdat: Mektebetü'l-Endelüs, 1968.
- Öz, Mustafa. "İmâmiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 22/207-209. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Polat, Salahattin. "Hadislerin Tasnifi ve Temel Hadis Kitapları". *Hadis Tarihi ve Usulü*. ed. Selahattin Polat. 60-91. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2013.
- Saymerî, Hüseyin b. Ali b. Muhammed b. Ca'fer el-Hanefî. *Ahbârü Ebî Hanîfe ve aşhâbihî*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- Serakustî, Kasım b. Sâbit b. Hazm. *ed-Delâil fî garîbi'l-hadîs*. thk. Muhammed b. Abdillâh el-Kannâs. 3 Cilt. Riyad: Mektebetu Ubeykân, 2001.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1991.
- Şerîf, Abdullâh Abdurrahmân eş-. "el-Hâfız Ebû Nu'aym el-Fazl b. Dükeyn ve eşruhü fî hifzî's-sünne". *Mecelletü'l-Ulûmi's-Şer'iyye* 14 (2009), 62-104.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-evsaf*. thk. Tarık b. İvadullah b. Muhammed vd. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, ts.
- Yücel, Fatih. "Zeydiyye/Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 44/331-338. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 30/26-28. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Divânü'z-zu'afâ' ve'l-metrükîn ve halkun mine'l-mechûlîn ve şikâton fihim lîn*. thk. Hamâd b. Muhammed el-Ensârî. Mekke: Mektebetu'n-Nahda el-Hadîse, 1967.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Muğnî fî'z-zu'afâ'*. thk. Nureddîn İtr. 2 Cilt. Katar: yy. 1987.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-İtidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1967.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lamî'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvut vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.
- Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed ed-Dimaşkî. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.